

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПРАКТИКУМ З ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ»

ДЛЯ СТУДЕНТІВ І КУРСУ
ВСІХ ФОРМ НАВЧАННЯ ВСІХ
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

ЧАСТИНА II

Київ
«Центр учбової літератури»
2017

УДК 1(075.8)
ББК 87я73
П 69

*Затверджено на засіданні кафедри філософії, історії та політології
Одеського національного економічного університету
(протокол №9 від 20.04.2017)*

Рецензенти:

Цибра Микола Федорович, доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності ДЗ «Південно-український національний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського;
Акимович Євген Олександрович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету;
Балуца Тетяна Павлівна, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри філософії, історії та політології Одеського національного економічного університету.

Укладачі:

С. П. Симоненко, канд. філос. наук, доцент;
О. В. Сулим, канд. філос. наук, доцент;
М. Ф. Шмиголь, канд. філос. наук, доцент;
Н. В. Щубелка, канд. філос. наук, доцент;
Ю. С. Юшкевич, канд. філос. наук, ст. викладач.

Відповідальний за випуск:

М. Ф. Шмиголь, канд. філос. наук, доцент

П 69 **Практикум з дисципліни «Філософія» для студентів I курсу всіх форм навчання всіх спеціальностей. Частина II:** навч. посіб. / С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь, Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич. – К.: Центр учбової літератури, 2017. – 136 с.

ISBN 978-617-673-582-3

Практикум являє собою збірку фрагментів оригінальних творів видатних мислителів минулого і сучасності. Він надає можливість безпосередньо ознайомитися з класичними філософськими текстами, поглибити з їх допомогою свої світоглядні знання про людину, суспільство, закономірності їх існування та розвитку.

Практикум підготовлений з метою активізації самостійної роботи студентів, тому після кожного тексту наводяться також питання та завдання для виконання.

Практикум призначений для семінарських занять і самостійної роботи студентів. Включені до нього фрагменти творів філософів слугують базою для виконання індивідуальних творчих завдань.

ISBN 978-617-673-582-3

© С. П. Симоненко, О. В. Сулим, М. Ф. Шмиголь,
Н. В. Щубелка, Ю. С. Юшкевич., 2017.
© Центр учбової літератури, 2017.

Передмова

Вивчення курсу філософії передбачає отримання студентами цілісного уявлення про предмет та призначення філософії, розмаїття філософської проблематики, про найбільш відомі філософські вчення минулого, а також про сучасний стан розвитку як світової, так і національної філософської думки.

Але для того, щоб поглибити філософські знання, студентам важливо також відчувати своєрідність і особливості стилю оригінальних творів видатних мислителів, зануритися у світ філософської думки. Цей світ склався, формувався і розвивався протягом тисячоліть, він має свою систему понять, включає у себе велику кількість різних ідей, висунутих представниками різних історичних епох. Для студента є важливою наявність такого практикуму, який би допоміг йому при знайомстві з філософськими ідеями не втратити з поля зору найголовніше, суттєве, розібратися в розмаїтті філософських думок, підходів і оцінок. Основне призначення практикуму, що пропонується – дати студенту можливість безпосередньо ознайомитися з класичними філософськими текстами, поглибити з їх допомогою свої світоглядні знання про людину, суспільство, закономірності їх існування та розвитку.

Враховуючи величезну кількість філософських першоджерел і порівняно невеликий обсяг практикуму, укладачі підбирали фрагменти творів таким чином, щоб вони, з одного боку, відображали зміст основних тем курсу, а, з іншого – були б доступними для розуміння студентської аудиторії. Оскільки цей практикум підготовлений з метою активізації самостійної роботи студентів, після кожного тексту наводяться також питання та завдання для виконання.

Практикум з курсу «Філософія» для студентів I курсу всіх форм навчання всіх спеціальностей розроблений членами кафедри філософії, історії та політології відповідно до нової навчальної програми і являє собою своєрідне доповнення до навчального посібника «Основи філософії». Практикум складається з трьох модулів. Перший модуль – «Історичні типи філософії», в якому послідовно розглядаються основні етапи розвитку філософської думки; другий модуль – «Основні проблеми філософії», що включає проблеми онтології, людського буття,

етики, суспільства та його розвитку; третій модуль – «Проблеми гносеології та теоретико-методологічні засади логічного мислення», що включає проблеми пізнання та логіки.

Практикум призначений для семінарських занять і самостійної роботи студентів. Включені до нього фрагменти творів філософів слугують базою для виконання індивідуальних творчих завдань. Знайомство з оригінальними текстами сприятиме більш глибокому засвоєнню теоретичного матеріалу і збагаченню інтерпретаційного досвіду студентів.

Модуль І.

Історичні типи філософії

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРЕДМЕТ І РОЛЬ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

АРИСТОТЕЛЬ. МЕТАФІЗИКА

Є деяка наука, що досліджує власне суще, а також те, що притаманне йому само по собі. Ця наука не тотожна жодній з так званих конкретних наук, бо жодна з інших наук не досліджує загальну природу власне сущого, а всі вони, виділяючи собі якусь частину його, досліджують те, що властиве цій частині, як, наприклад, науки математичні. А оскільки ми шукаємо основи і вищі причини, то зрозуміло, що вони повинні бути основами і причинами чогось самосущого. Якщо ж ті, хто шукав елементи речей, шукали і ці основи, то шукані ними елементи повинні бути елементами не сущого як чогось минушого, а власне сущого. А тому нам необхідно осягнути перші причини власне сущого.

... власне суще повинне досліджуватися однією наукою. А наука завжди досліджує, головним чином, первинне – те, від чого залежить останнє і з допомогою чого це останнє дістає свою назву. Отже, якщо перше – сутність, то філософ, очевидно, повинен знати основи і причини сутностей.

... Ім'я [мудрості] необхідно віднести до однієї і тієї ж науки: це повинна бути наука, що досліджує перші начала і причини: адже і благо, і «те, заради чого» є один з видів причин.

... подив спонукає людей філософствувати, причому спочатку вони дивувалися тому, що безпосередньо викликало здивування, а потім, помалу просуваючись в такий спосіб далі, вони задавалися питанням про більш значуще, наприклад, про зміну положення Місяця, Сонця і зірок, а також про походження Всесвіту. Але той, хто здивований і дивується вважає себе незнаючим (тому і той, хто любить міфи, є в деякому сенсі філософ, тому що міф створюється на основі дивного). Якщо, таким чином, почали філософствувати, щоб позбутися незнання, то, мабуть, до знання стали прагнути заради розуміння, а не заради якої-небудь користі. Сам хід речей підтверджує це; а саме: коли вияви-

лося в наявності майже все необхідне, так само як і те, що полегшує життя і робить приємність, тоді стали шукати такого роду розуміння. І так само як вільним називаємо ту людину, що живе заради самої себе, а не заради іншого, точно так само і ця наука є єдино вільною, тому що вона одна існує заради самої себе.

Питання і завдання:

- 1. Що є, за Аристотелем, предметом філософії?**
- 2. Які, згідно з Аристотелем, основні передумови виникнення філософії?**
- 3. Як Ви розумієте твердження Аристотеля, що філософи прагнуть до розуміння, а не до користі?**

СЕНЕКА ЛУЦІЙ АННЕЙ. МОРАЛЬНІ ЛИСТИ ДО ЛУЦІЛЯ

... Чи назвеш ти мені такого, хто цінував би час, хто знав би, чого коштує день, хто розумів би, що вмирає з кожним часом? У тому-то й лихо наше, що смерть ми вбачаємо попереду; а більша частина її у нас за плечима, – адже скільки років життя минуло, все належить смерті, ... не гай часу. Утримаєш у руках сьогоднішній день – менше будеш залежати від завтрашнього. Інакше, доки будеш відкладати, все життя спливе. Все у нас, Луцілію, чуже, один лише час наш. Тільки час, що вислизає і втікає, дала нам у володіння природа, але й його, хто хоче, той і відбирає. Смертні ж безглузді: отримавши будь-що мізерне, дешево і таке, що, напевно, легко відшкодується, вони дозволяють пред'явити собі рахунок; а ті, кому приділили час, не вважають себе боржниками, хоча лише час не поверне навіть найбільш вдячний.

... Треба бути філософом! Чи пов'яже нас непорушним законом фатум, чи божество встановило все у світі за своїм свавіллям, чи випадок без усякого порядку жбурляє і мече, як кості, людські справи, – нас повинна охороняти філософія. Вона дасть нам силу добровільно підкоритися божеству, стійко чинити опір фортуні, вона навчить слідувати велінням божества і зносити мінливі випадковості.

... Є одне благо, і в ньому джерело і запорука блаженного життя: покладатися на себе. ... Зроби сам себе щасливим! ...

Що ж є благо? Знання. Що є зло? Незнання.

... Не зробить тебе блаженным ні сила, ні краса: і те, й інше поступається перед старістю. Треба шукати дещо таке, що не підпадає день за днем усе більше під владу, що не знає перепон. Чи можливо назвати це інакше, як богом, що знайшов притулок у тілі людини? Така

душа може виявитися і у римського вершника, і у вільновідпущеника, і в раба.

... Уникнути неминучого неможливо – його можна тільки перемогти. ... Цей шлях відкриває перед тобою філософія. Звернись до неї, якщо хочеш не зазнати лиха, бути безтурботним, щасливим і, головне, вільним. Іншим шляхом цього не досягнеш. Глупство – річ принизлива, мерзотна, огидна, рабська, підвладна багатьом жорстоким пристрастям. Але від цих обтяжливих повелителів, котрі карають то по черзі, то всі разом, звільнить тебе мудрість, вона ж – єдина свобода. До неї веде одна пряма дорога: з неї не зіб'єшся, крокуй впевнено! Якщо хочеш взяти владу над усім, віддай розумові владу над собою. Багато над чим будеш ти панувати, якщо розум буде панувати над тобою.

... Виклавши основоположення філософії, можна і схильних до добра швидше підняти до вершини, і тому, хто слабкіший, допомогти і звільнити від нечестивих думок. ... А основоположення – це те, що зміцнює наш дух, зберігає наш спокій і безтурботність, охоплює все життя і всю природу.

... Одне і те ж може бути і ганебним, і чесним: важливо, чому і як воно діється. Але ж усе буде робитися чесно, якщо ми віддані самій лише чесності і вважаємо, що в справах людських тільки те і благо, що з неї витікає. Решта – благо лише на цю мить. Таке переконання повинно міцно укоренитись назавжди; його я і називаю основою. ... Отож, поставимо собі за мету – найвище благо, щоб прямувати до неї щосили і мати її на увазі в кожній справі, в кожному слові. ... Хто живе без цілі на майбутнє, той завжди блукає. А якщо неодмінно треба поставити собі мету, то стають необхідними і основоположення. Я вважаю, ти погодишся, що немає видовища ганебнішого, ніж непевна, нерішуча, боязка людина, що лякливо тремтить. Але ми виявимося такими у кожній справі, коли не звільнимося від усього, що сковує і стримує нам душу і не дає вкласти в неї всього себе.

... Але ось інше питання – як поводитися з людьми? Що нам робити? Які давати повчання? Щоб щадили людську кров? Яка ж це малість – не шкодити тим, кому належить приносити користь. Чи повчати нам, що тому, хто тоне, слід простягнути руку, а тому, хто заблукав, – вказати шлях, з голодним же – поділитися хлібом? Коли я закінчу перелік усього, що слід робити і чого уникати? Адже я можу звести все до одного короткого правила, в чому людський обов'язок: «Усе, що ти бачиш, у чому полягає і божественне, і людське, – єдино: ми тільки члени величезного тіла. Природа, що створила нас з одного і того самого і одному призначила, породила нас братами. Вона вклала в нас взаємну

любов, зробила нас товариськими, вона встановила, що правильне і справедливе, і за її визначенням нещасніший той, хто чинить зло, ніж той, що терпить, за її велінням ми мусимо простягнути руку допомоги. ... Запам'ятаймо: ми народились, щоб жити разом. І спілка наша подібна до склепіння, котре тому й утримується, що каміння не дає одне одному впасти».

... Людина – предмет для іншої людини священний ...

Звернімося тепер до чеснот. ... Доброчесність є знання і себе самого, й інших речей. Треба вивчити в ній усе, щоб осягти її. Вчинок не буде правильним без правильного наміру, яким вчинок і породжується. І знову-таки намір не буде правильним без правильного строю душі, котрим і породжується намір. А стрій душі не буде найкращим, якщо вона не збагне законів життя, не визначить, як необхідно судити про кожну річ, і не дійде висновку, що вона є насправді. ... Якщо хочеш завжди бажати одного й того ж, треба бажати істинного. Але ж істини не досягти, не знаючи основоположень: вони вміщують у собі все життя ...

Нарешті, якщо ми повчаємо когось ставитися до друга як до самого себе, вірити, що ворог може стати другом, прагнути в першого вселити любов, а в другому вгамувати ненависть, ми додаємо: «Це справедливо і чесно». Але в справедливості й чесності й полягає сенс наших основоположень; виходить, вони необхідні, коли ні тієї, ні іншої без них немає.

... У душах, навіть тих, що далеко сягнули у злорадстві, залишається почуття добра, і вони не тільки не відають ганьби, але й нехтують нею: адже всі приховують свої гріхи. ... Тільки чиста совість воліє вийти та встати на видноті; лихий вдачі і в п'яті страшно. ... Тому що перша й найбільша кара за гріх – у самому гріху, і не одне лиходійство, нехай навіть фортуна осипле його своїми дарами, хай охороняє його та опікає, – не залишається непокараним, оскільки кара за лиходійство – в ньому самому, ... лихі справи карає совість ...

... Усе, що нам на благо, наш бог і отець розмістив у нас під руками і дав з доброї волі, не чекаючи наших пошуків, а все шкідливе заховав якнайглибше. ... Нам ні на кого скаржитись, окрім себе: все згубне для нас ми самі витягнули на світ, всупереч волі природи, що їх приховала. Ми прирекли душу до насолоди, а потурання цьому є початком будь-якого лиха. Передусім ти сам для себе повинен вирішити, що необхідне, а що зайве. Необхідне ти легко знайдеш усюди; зайве треба завжди шукати, віддаючи всю душу.

... Вимірйю все природними бажаннями, котрі можна задовольнити чи легко, чи за безцінь. І не смій домішувати до бажань пороки.

... Великий творець світу, що продиктував нашому життю закони, зробив так, щоб ми були здорові, а не розпещені. Для здоров'я все є, все під рукою; для пестощів все добувається важко і з муками. Тож використаймо це благодіяння природи, вважаючи його найвеличнішим ...

... Благо є тільки у того, у кого розум ... У чому воно? В тому, щоб виправити й очистити душу, котра змагалася б з богами і піднялась над людські межі, вбачаючи все тільки в собі самій. Ти – розумна істота! Що ж є твоє благо? Досконалий розум! Спрямуй його на найвищу мету, аби він доріс до неї, як тільки зможе. Вважай себе блаженним тоді, коли сам станеш джерелом усіх своїх радощів, коли серед усього, що люди викрадають, стережуть, чого жадають, ти не знайдеш не тільки того, чому віддати перевагу, але й чого б зажадати. Я дам тобі коротке правило, воно допоможе тобі оцінити себе і відчутти, чи досягнув ти досконалості. Ти тоді будеш володіти своїм благом, коли зрозумієш, що найнещасніші щасливіці.

Питання і завдання:

- 1. У чому, за Сенекою, призначення філософії?**
- 2. Які основні принципи життєвої мудрості проголошує Сенека?**
- 3. На що, за Сенекою, людина повинна спиратись у своєму житті?**

ДЕКАРТ РЕНЕ. НАЧАЛА ФІЛОСОФІЇ

... Перш за все я хотів би з'ясувати, що таке філософія, почавши з найбільш звичайного, з того, наприклад, що слово «філософія» означає заняття мудрістю і що під мудрістю розуміється не тільки розсудливість у справах, але також і досконале знання всього того, що може пізнати людина; це ж знання, що спрямовує саме життя, служить збереженню здоров'я, а також відкриттям у всіх науках. А щоб філософія стала такою, вона необхідно повинна бути виведена з перших причин так, щоб той, хто намагається оволодіти нею (що і значить, власне, філософствувати), починав з дослідження цих перших причин, іменованих началами. Для цих начал існує дві вимоги. По-перше, вони повинні бути настільки ясні і самоочевидні, щоб при уважному розгляді людський розум не міг засумніватися в їхній істинності; по-друге, пізнання всього іншого має залежати від них так, що хоча начала і могли б бути пізнані поза пізнанням інших речей, однак, в той же час, ці останні не могли б бути пізнані без знання начал. При цьому необхідно зрозуміти, що тут пізнання речей з начал, від яких вони залежать, виво-

диться таким чином, що у всьому ряду висновків немає нічого, що не було б зовсім ясним ....

Потім я запропонував би обговорити корисність цієї філософії і разом з тим довів би важливість переконання, що філософія (оскільки вона поширюється на все доступне для людського пізнання) одна тільки відрізняє нас від дикунів і варварів і що кожен народ тим більшою мірою є громадянським і освіченим, чим краще в ньому філософствують; тому немає для держави більшого блага, як мати справжніх філософів ... Дійсно, ті, хто проводять життя без вивчення філософії, зовсім заплушили очі і не піклуються відкрити їх; тим часом задоволення, що ми отримуємо при спогляданні речей, видимих нашому оку, ніяк не порівняти з тим задоволенням, яке доставляє нам пізнання того, що ми знаходимо за допомогою філософії. До того ж для наших звичаїв і для життєвого укладу ця наука більш необхідна, ніж користування очима для направлення наших кроків. Нерозумні тварини, що повинні піклуватися тільки про своє тіло, зайняті лише пошуками їжі для нього; для людини ж, головною частиною якої є розум, на першому місці має стояти турбота про пошуки її справжньої їжі – мудрості.

... Вище благо ... є не що інше, як пізнання істини за її першопричинами, тобто мудрість; заняття останньою і є філософія ...

... Правда притаманна не почуттю, а одному лише розуму, коли він виразно сприймає речі ...

... для того, хто став би сумніватися у всьому, неможливо, однак, засумніватися, що він сам існує в той час, як сумнівається; хто так міркує і не може сумніватися в самому собі, хоча сумнівається у всьому іншому, не являє собою того, що ми називаємо нашим тілом, а є те, що ми іменуємо нашою душею або свідомістю. Існування цієї свідомості я прийняв за перше начало ...

... Уся філософія подібна немовби дереву, корені якого – метафізика, стовбур – фізика, а гілки, що виходять з цього стовбура, – всі інші науки, що зводяться до трьох головних: медицини, механіки й етики. Під останньою я розумію найвищу і найдосконалішу науку про моральність; вона припускає повне знання інших наук і є остання ступінь до вищої мудрості. Подібно тому як плоди збирають не з коренів і не зі стовбура дерева, а тільки з кінців його гілок, так і особлива корисність філософії залежить від тих її частин, що можуть бути вивчені тільки під кінець.

... Я знаю, що може пройти багато століть, перш ніж з цих начал будуть виведені всі істини, які звідти можна отримати, тому що істини,

які повинні бути знайдені, значною мірою залежать від окремих досвідів ... Побажая нашим нащадкам побачити щасливе його завершення.

Питання і завдання:

- 1. Проаналізуйте думки Р. Декарта про роль і призначення філософії.**
- 2. Як співвідносяться, за Р. Декартом, філософія і конкретні науки?**
- 3. Як відображена в даному уривку раціоналістична позиція Р. Декарта?**

КАНТ ІММАНУЇЛ. ЛОГІКА.

... Філософія ... є наука про прикінцеві цілі людського розуму. Це високе поняття надає філософії гідності, тобто абсолютної цінності. І дійсно, вона є тим, що одне тільки і має внутрішню цінність і вперше надає цінності всім іншим знанням. ... Філософія є ідеєю досконалої мудрості, що вказує нам прикінцеві цілі людського розуму. ... Її можна назвати також наукою про вищі максими застосування нашого розуму, оскільки під максимією розуміється внутрішній принцип вибору між різними цілями.

Бо і в останньому значенні філософія є наука про ставлення всякого знання і всякого застосування розуму до кінцевої мети людського розуму, якій, як вищій, підпорядковані всі інші цілі і в якій вони повинні утворити єдність.

Сферу філософії в цьому всесвітньо-громадянському значенні можна підвести під наступні питання:

- Що я можу знати?
- Що я маю робити?
- На що я смію сподіватися?
- Що таке людина?

На перше питання відповідає метафізика, на друге – мораль, на третє – релігія на четверте – антропологія. Але по суті все це можна було б звести до антропології, бо три перші питання відносяться до останнього.

Отже, філософ повинен визначити:

- 1) джерела людського знання,
- 2) обсяг можливого і корисного застосування всякого знання і, нарешті,
- 3) межі розуму.

... Філософу потрібні головним чином дві речі: 1) культура таланту та вміння, щоб застосовувати їх до будь-яких цілей; 2) навик в застосуванні того чи іншого засобу до яких-небудь цілей. Те й інше має поєднуватися, бо без знань ніколи не можна стати філософом, але також і одні знання ніколи не створюють філософів, якщо доцільний зв'язок всіх знань і навичок не утворює єдності і не виникає усвідомлення відповідності цієї єдності вищим цілям людського розуму.

Взагалі не можна називати філософом того, хто не може філософствувати. Філософствувати ж можна навчитися лише завдяки вправам і самостійному застосуванню розуму.

... Хто хоче навчитися філософствувати, той всі системи філософії повинен розглядати лише як історію застосування розуму і як об'єкт для тренування свого філософського таланту.

Отже, справжній філософ як самостійний мислитель повинен застосовувати свій розум вільно і оригінально, а не рабськи наслідувати. Але він не повинен також застосовувати свій розум ... лише на те, щоб надати знанням видимість істини і мудрості. Останнє є заняттям одних софістів і абсолютно несумісне з гідністю філософа як знавця і вчителі мудрості.

Філософія є єдиною наукою, що ... замикає наукове коло, і завдяки їй науки вперше тільки й отримують порядок і зв'язок...

Питання і завдання:

- 1. Яке визначення філософії дає І. Кант?**
- 2. Під які питання, за І. Кантом, можна підвести сферу філософії?**
- 3. Які риси, за І. Кантом, мають бути притаманні філософам?**

ГЕГЕЛЬ Г. ЛЕКЦІЇ З ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

... Філософія виступає в історії лише там і остільки, де і оскільки утворюється вільний державний лад ... філософія тому починається лише в грецькому світі.

... Будь-яке філософствування вимагає наявності певного ступеню духовної культури народу. «Лише після того, як почали турбуватися про задоволення життєвих потреб, почали й філософствувати», – говорить Аристотель ... Бо так як філософія є вільна, безкорислива діяльність, то раніше повинен зникнути натиск прагнень, має настати зміцнення, піднесення, утвердження духу всередині себе, повинні бути житті пристраті, і свідомість має далеко просунутися, щоб думати про

загальні предмети. Філософію можна тому назвати чимось на зразок розкоші остільки, оскільки саме «розкіш» позначає ті задоволення і заняття, які не входять в область зовнішньої необхідності як такої. Філософія в цьому відношенні здається, у всякому разі, чимось, без чого можна обійтися, але все питання в тому, що ми називаємо необхідним. З боку духу ми можемо філософію визнати якраз найбільш необхідною ...

... Філософія виступає ... в епоху, коли дух народу вже звільнився як від стану байдужого животіння первісного природного життя, так і від точки зору пристрасної зацікавленості ... Саме в такі епохи дух шукає притулку в області думки ...

Це явище підтверджується всією історією філософії. Так, наприклад, іонійська філософія з'явилася одночасно з падінням іонійських держав в Малій Азії. Сократ і Платон вже не знаходили задоволення в афінському державному житті, яке переживає в їх час процес розкладання. Платон прагнув створити кращу державу у Діонісію; таким чином, в Афінах разом з падінням афінського демосу настає час пробудження філософії. У Римі філософія поширилася лише після загибелі справжнього римського життя, республіки, під деспотизмом римських імператорів; вона поширилася в епоху лиха світу і загибелі політичного життя, коли колишнє релігійне життя захиталося і все розкладалося, було охоплено прагненням до нового. Із загибеллю Римської імперії, що була такою великою, багатого і прекрасною, але внутрішньо мертвою, пов'язана висока ступінь розвитку античної філософії ... Філософія, таким чином, з'являється лише в певну епоху розвитку всієї культури народу ...

Не тільки настає час, коли взагалі починають філософствувати, але у даного народу з'являється певна філософія, і ця визначеність, ця точка зору думки, є та ж сама визначеність, що пронизує всі інші історичні сторони народного духу; вона знаходиться з ними в тісному взаємозв'язку і становить їх основу. Певний образ філософії є співмірним, таким чином, з певним образом народів, серед яких вона виступає, з їх державним устроєм і формою правління, з їх моральністю, з їх суспільним життям, з їх навичками, звичками і зручностями життя, з їх спробами і досягненнями в області мистецтва і науки, з їх релігіями, з їх військовими долями і зовнішніми відносинами, з загибеллю держав, в яких виявив свою силу цей певний принцип, і з виникненням і поступом нових держав, в яких вищий принцип знаходить своє народження і розвиток. Дух кожен раз розробляв і поширював досягнутий ним принцип певного ступеню своєї самосвідомості у

всьому його багатогранному багатстві. Цей багатий дух народу є організація, собор, в якому є склепіння, зали, ряди колон, різноманітні частини, – і все це виникло, як ціле, за єдиним планом. Філософія є однією з форм цих різноманітних сторін. Яка ж ця форма? Вона є вищий квіт, вона є поняття всього образу духу, свідомість і духовна сутність усього стану народу, дух часу як мислячий себе дух .... вона абсолютно тотожна своїй епосі. ...

Наука ... споріднена з філософією завдяки ... своїй формальній властивості самостійності пізнання; релігія ж за своїм змістом являє собою, насправді, протилежність цьому першому способу і сфері мислення, але саме цим своїм змістом вона споріднена з філософією. Її предметом є не земне, світське, а безкінечне. З мистецтвом і, головним чином, з релігією філософія має те спільне, що її змістом є абсолютно загальні предмети. Мистецтво і релігія суть ті форми, в яких вища ідея існує для нефілософської свідомості, що відчуває, споглядає, представляє ...

Філософія є лише там, де думка, як така, стає абсолютною основою і корінням всього іншого ...

З двох споріднених з філософією сфер ... одна – приватні науки, не може, з нашої точки зору, бути зарахованою до філософії, так як вона має недолік у тому, що як самостійне введення і самостійне мислення, занурене в кінцевий матеріал, як прагнення до пізнання кінцевого, вона має спільний з філософією не зміст, а лише формальний суб'єктивний момент; друга сфера – релігія, страждає тим недоліком, що має спільний з філософією лише зміст, об'єктивний момент, самостійне ж мислення не є її істотним моментом, і предмет представляється в ній в образній формі; інакше кажучи, він історичний. Філософія вимагає єдності і взаємопроникнення цих двох сторін; вона поєднує в собі два моменти людського життя: свято, коли людина смиренно відмовляється від себе самої, і будні, коли людина стоїть на своїх ногах, є господарем і діє згідно зі своїми інтересами ...

Питання і завдання:

- 1. Проаналізуйте, за яких історичних умов, за Г. Гегелем, виникає філософія?***
- 2. Як визначає Г. Гегель у даному уривку сутність філософії?***
- 3. Як співвідносяться, згідно з Г. Гегелем, релігія, наука, філософія, мистецтво?***

МАРКС К. ПЕРЕДОВИЦЯ У № 179 «KÖLNISCHE ZEITUNG»

... Філософія, а особливо німецька філософія, має схильність до усамітнення, до того, щоб замикатися у свої системи і віддаватися неупередженому спогляданню ...

... Але філософи не виростають як гриби із землі, вони – предмет свого часу, свого народу, найбільш тонкі, дорогоцінні і невидимі соки якого концентруються у філософських ідеях ... Філософія не витає поза світом, як і мозок не знаходиться поза людиною ...

... Усяка справжня філософія є духовна квінтесенція свого часу... філософія не тільки внутрішньо за своїм змістом, але і зовні, за своїм проявом, вступає в контакт з реальним світом свого часу ... Вона стає ... філософією сучасного світу ... вона являє собою живу душу культури ...

Питання і завдання:

1. Як К. Маркс у даній роботі визначає філософію?
2. Як Ви розумієте думку К. Маркса, що філософи є «предметом свого часу»?

ЕНГЕЛЬС Ф. ЛЮДВІГ ФЕЙЄРБАХ І КІНЕЦЬ КЛАСИЧНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Вище питання усієї філософії, питання про відношення мислення до буття, духу до природи ... могло бути поставлене з усією різкістю, могло набути усього свого значення лише після того, як населення Європа пробудилося від довгої зимової сплячки християнського середньовіччя. Питання про відношення мислення до буття, про те, що є первинним: дух чи природа, – це питання, що відіграло, утім, велику роль і в середньовічній схоластиці, усупереч церкві набуло більш гострої форми: створений світ Богом чи він існує одвіку?

Філософи розділилися на два великих табори згідно тому, як відповідали вони на це питання. Ті, котрі стверджували, що дух існував раніше природи, і які, отже, у кінцевому підсумку, так чи інакше визнавали створення світу, –... склали ідеалістичний табір. Ті ж, що основним началом вважали природу, примкнули до різних шкіл матеріалізму.

Нічого іншого спочатку і не означають вирази: ідеалізм і матеріалізм, і тільки в цьому сенсі вони тут і вживаються.

... Але питання про відношення мислення до буття має ще й другу сторону: як відносяться наші думки про оточуючий нас світ до самого

цього світу? Чи у змозі наше мислення пізнавати дійсний світ, чи можемо ми в наших уявленнях і поняттях про реальний світ скласти вірне відображення дійсності? Філософською мовою це питання називається питанням про тотожність мислення і буття. Величезна більшість філософів ствердно вирішує це питання. Так, наприклад, у Гегеля позитивна відповідь на це питання мається на увазі сама собою: у реальному світі ми пізнаємо саме його розумовий зміст, саме те, завдяки чому світ виявляється поступовим здійсненням абсолютної ідеї, що од віку існувала десь незалежно від світу і раніше од нього. Само собою зрозуміло, що мислення може пізнати той зміст, який уже задалегідь є змістом думки ...

... Але поруч з цим існує ряд інших філософів, що заперечують можливість пізнання світу, чи принаймні, вичерпного пізнання. До них належать серед новітніх філософів Юм і Кант, і вони відіграли дуже значну роль у розвитку філософії ...

Питання і завдання:

- 1. У чому, за Ф. Енгельсом, полягає основне питання філософії і які дві сторони воно має?***
- 2. Проаналізуйте наведений уривок і дайте визначення матеріалізму та ідеалізму. Що є підставою для такого поділу філософських вчень на два напрямки?***
- 3. У чому полягає, за Ф. Енгельсом, друга сторона основного питання філософії і які два варіанти відповідей на це питання існують?***

НІЩЕ Ф. ПО ТОЙ БІК ДОБРА І ЗЛА

Я наполягаю на тому, щоб нарешті припинили плутати філософських працівників і взагалі людей науки з філософами, – щоб саме тут строго віддавалось «кожному своє» і щоб на долю перших не випадало занадто багато, а на долю останніх – занадто мало. Для виховання справжнього філософа, можливо, необхідно, щоб і сам він стояв колись на всіх тих сходинках, на яких залишаються і повинні залишатися його слуги, наукові працівники філософії; можливо, він і сам повинен бути і критиком, і скептиком, і догматиком, і тим, хто відгадує загадки, і моралістом, і пророком, і «вільним духом», і майже всім, щоб пройти все коло людських цінностей і різного роду відчуттів цінності, щоб мати можливість дивитись різними очима і з різним сумлінням з вершини в будь-яку далечінь, з глибини в будь-яку височінь, із закутка в будь-який простір. Але все це тільки передумова його завдання; саме

ж завдання вимагає дещо інше – воно вимагає, щоб він створював цінності ...

Справжні філософи суть повелителі і законодавці, вони кажуть: «так повинно бути!», вони-то і визначають «куди?» і «навіщо?» для людини і при цьому розпоряджаються підготовчою роботою всіх філософських працівників, всіх переможців минулого, – вони простягають філософську руку в майбутнє, і все, що є і було, стає для них при цьому засобом, знаряддям, молотом. Їх «пізнання» є творення, їх творення є законодавство, їх воля до істини є воля до влади. – Чи є нині такі філософи? Чи були вже такі філософи? Чи не повинні бути такими філософи? ...

Мені все більш здається, що філософ, як необхідна людина завтрашнього і післязавтрашнього дня, в усі часи знаходився і повинен знаходитися в розладі зі своїм «сьогодні»: його ворогом завжди був сьогоднішній ідеал ...

Щоразу вони відкривали скільки лицемірства, ледарства, нестриманості і розбещеності, скільки брехні ховається під найбільш поважним типом сучасної моральності, скільки чеснот вже віджило свій вік; кожен раз вони говорили: «ми повинні йти туди, де ви нині найменше можете відчувати себе вдома» ...

Навчитися розуміти, що таке філософ, важко тому, що цьому не можна навчити: це слід «знати» з досвіду – або потрібно мати гордість не знати цього. Однак в наші дні все говорять про речі, щодо яких не можуть мати ніякого досвіду, а це головним чином і найгірше віддзеркалюється на філософах і стані філософії ...

Багато поколінь повинні попередньо працювати для виникнення філософа; кожна з його чеснот повинна набуватися, культивуватися, переходити з роду в рід і втілюватися в ньому поодинці, – і сюди відноситься не тільки сміливий, легкий і плинний потік його думок, але перш за все готовність до величезної відповідальності, велич царського погляду, відчуття своєї відірваності від натовпу, його обов'язків і чеснот, доброзичливої охорони і захисту того, чого не розуміють і на що зводять наклеп, – будь це Бог, будь це диявол, – схильність і звичка до великої справедливості, мистецтво наказувати, широта волі, спокійне око, яке рідко дивується, рідко звертає свій погляд до неба, рідко любить ...

Питання і завдання:

- 1. Ф. Ніцше відділяє «філософських працівників» від «філософів». В чому сутність такого поділу?**
- 2. Яку роль Ф. Ніцше відводить філософу?**
- 3. Як пов'язана, за Ф. Ніцше, діяльність філософа з «волею до влади»?**

РАССЕЛ Б. ІСТОРІЯ ЗАХІДНОЇ ФІЛОСОФІЇ. ПЕРЕДМОВА

... «Філософія» – слово, що вживалося в багатьох сенсах, більш-менш широким або вузьким. Я пропоную вживати це слово в найширшому сенсі, який і спробую зараз пояснити.

Філософія, як я буду розуміти це слово, є чимось проміжним між теологією і наукою. Подібно до теології, вона складається із спекуляцій щодо предметів, точне знання яких виявлялося досі недосяжним; проте, подібно до науки, вона апелює швидше до людського розуму, ніж до авторитету, будь то авторитет традиції або одкровення. Все точне знання, на мою думку, належить до науки; всі догми, оскільки вони виходять за межі точного знання, належать до теології. Але між теологією і наукою є Нічийна Земля, відкрита для атак з обох сторін; ця Нічийна Земля і є філософія. Майже всі питання, що найбільш цікавлять спекулятивні уми, ті, на котрі наука на них не може відповісти, а самовпевнені відповіді теологів більше не здаються настільки ж переконливими, як в попередні століття. Чи розділений світ на дух і матерію, а якщо так, то що таке дух і що таке матерія? Чи підпорядкований дух матерії, або він має незалежні сили? Чи має Всесвіт якусь єдність або ціль? Чи розгортається Всесвіт у напрямку до певної мети? Чи дійсно існують закони природи, або ми просто віримо в них завдяки лише властивій нам схильності до порядку? Чи є людина тим, чим вона здається астроному, – крихітною грудочкою суміші вуглецю і води, що безсило копошиться на маленькій і другорядній планеті? Або ж людина є тим, чим вона здавалася Гамлету? А може бути, вона є і тим і іншим одночасно? Чи існують піднесені і низинні способи життя, або ж всі способи життя є тільки марністю? Якщо ж існує спосіб життя, котрий є піднесеним, то в чому він полягає і як ми його можемо досягти? Чи потрібно добру бути вічним, щоб отримати високу оцінку, або ж до добра потрібно прагнути, навіть якщо Всесвіт неминуче рухається до загибелі? Чи існує така річ, як мудрість, або ж те, що здається таким, – просто максимально рафінована дурість? На такі питання не можна знайти відповіді в лабораторії. Теологи претендували на те, щоб дати на ці питання відповіді і до того ж дуже конкретні, але сама конкретність їх відповідей змушує сучасні уми ставитися до них із підозрою. Досліджувати ці питання, якщо не відповідати на них, – справа філософії.

... Наука говорить нам, що ми здатні пізнавати, але те, що ми здатні пізнавати, обмежене, і якщо ми забудемо, як багато знаходиться за ци-

ми межами, то втратимо чутливість до багатьох дуже важливих речей. Теологія, з іншого боку, привносить догматичну віру в те, про що ми хочемо знати там, де фактично ми неосвічені, і тим самим породжує деякого роду зухвалу неповагу до Всесвіту. ... Навчати тому, як жити без впевненості і в той же час не бути паралізованим нерішучістю, – це, мабуть, головне, що може зробити філософія в наше століття для тих, хто займається нею.

Питання і завдання:

- 1. Які питання розглядаються Б. Расселом як філософські?**
- 2. У чому, за Б. Расселом, різниця між філософією і наукою, філософією та теологією?**
- 3. Чому для характеристики філософії Б. Рассел використовує образ «Нічійної Землі»?**

БЕРДЯЕВ Н. А. ФИЛОСОФИЯ СВОБОДЫ. СМЫСЛ ТВОРЧЕСТВА.

Если наука есть экономическое приспособление к мировой данности и послушание мировой необходимости, то почему же и в каком смысле философия должна зависеть от науки и быть наукой? Прежде всего и уж во всяком случае философия есть общая ориентировка в совокупности бытия, а не частная ориентировка в частных состояниях бытия. Философия ищет истину, а не истины. Философия любит мудрость. София движет подлинной философией. На вершинах философского сознания София входит в человека. Наука в своих основах и принципах, в своих корнях и вершинах может зависеть от философии, но никак не наоборот. Допустима философия науки, но недопустима научная философия. По своей сущности и по своей задаче философия никогда не была приспособлением к необходимости, никогда подлинны, признанные философы не были послушны мировой данности, ибо философы искали премудрой истины, превышающей данный мир. Философии чужд сервизм. Заветной целью философии всегда было познание свободы и познание из свободы. Стихия философии – свобода, а не необходимость. Философия всегда стремилась быть освобождением человеческого духа от рабства у необходимости. Философия может исследовать тот логический аппарат, который есть приспособление мышления к мировой необходимости, но она сама не может стоять в рабской зависимости от этого аппарата. Познание мудрое выше познания логического. Философия есть познавательный выход из мировой данности, прозре-

ние, преодолевающее мировую необходимость. Философия есть принципиально иного качества реакция на мир, чем наука, она из другого рождается и к другому направляется. Подчинение философии науке есть подчинение свободы необходимости. Научная философия есть порабощенная философия, отдавшая свою первородную свободу во власть необходимости. ... Философия есть творчество, а не приспособление и не послушание. Освобождение философии как творческого акта есть освобождение ее от всякой зависимости от науки и от всяких связей с наукой, т.е. героическое противление всякому приспособлению к необходимости и данности. В философии совершается самоосвобождение творческого акта человеческого духа в его познавательной реакции на мир, в познавательном противлении миру данному и необходимому, а не в приспособлении к нему. Философия есть искусство, а не наука. Философия – особое искусство, принципиально отличное от поэзии, музыки или живописи, – искусство познания. Философия – искусство, потому что она предполагает особый дар свыше и призвание, потому что на ней запечатлевается личность творца не менее чем на поэзии и живописи ... Философия есть искусство познания в свободе через творчество идей, противящихся мировой данности и необходимости и проникающих в запредельную сущность мира. Нельзя искусство ставить в зависимость от науки, творчество – от приспособления, свободу – от необходимости. Когда философия делается наукой, она не достигает своей заветной цели – прорыва из мировой данности, прозрения свободы за необходимостью. В философии есть победа человеческого духа через активное противление, через творческое преодоление; в науке – победа через приспособление, через приведение себя в соответствии с данным, навязанным по необходимости. В науке есть горькая нужда человека; в философии – роскошь, избыток духовных сил. Философия не менее жизненна, чем наука, но это жизненность творчества познания, переходящего пределы данного, а не жизненность приспособления познания к данному для самосохранения в нем ... Философия – скорее расточительность, чем экономия мышления. В философии есть что-то праздничное и для утилитаристов будней столь же праздное, как и в искусстве. Для поддержания жизни в этом мире философия никогда не была необходима, подобно науке – она необходима была для выхода за пределы данного мира. Наука оставляет человека в бессмыслице данного мира необходимости, но дает орудие охраны в этом бессмысленном мире. Философия всегда стремится постигнуть смысл мира, всегда противится бессмыслице мировой необходимости. Основное предположение всякой подлинной философии – это предположение о существова-

нии смысла и постижимости смысла, о возможности прорыва к смыслу через бессмыслицу. Это признавал и Кант, и нельзя отрицать в кантовской философии творческого порыва, преодолевающего пассивность старых метафизиков. Еще сильнее был этот порыв у Фихте. Приспособление к бессмысленной мировой данности может лишь помешать постигнуть смысл, а сторонники научной философии именно и требуют этого приспособления, т.е. отрицают творческую природу философии. Правда, они силятся повысить в ранге самую науку, признать ее актом творчества и увидеть высший смысл, логос в логических категориях, которыми наука оперирует. Но это повышение в ранге науки и распространение ее на высшие сферы достигается через привнесение философии в науку, сознательно или бессознательно. Нельзя отрицать, что в науке есть философские элементы, что в научных гипотезах бывает философский полет и что ученые нередко бывают и философами. Но нам важно принципиально отличать, что от науки и что от философии. И нельзя требовать от философии научности на том основании, что науке придан философский характер. Нельзя отрицать относительное значение логических категорий, на которых покоится научное познание, но придавать им высший и абсолютный онтологический смысл есть просто одна из ложных философий, плененных мировой данностью, бытием в состоянии необходимости.

Питання і завдання:

- 1. У чому, за М. О. Бердяєвим, полягає корінна відмінність філософії від науки?**
- 2. Поясніть твердження М. О. Бердяєва, що філософія є творчість, а її стихія – свобода.**
- 3. У чому, за М. О. Бердяєвим, полягає основне призначення філософії?**

ЯСПЕРС К. СЕНС ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ІСТОРІЇ

... Вісь світової історії слід віднести, очевидно, до часу близько 500 років до н.е., до того духовного процесу, який ішов між 800 і 200 рр. до н.е. Тоді відбувся найбільш різкий поворот в історії. З'явилася людина такого типу, яка збереглася й до сьогодні. Цей час ми будемо називати «осьовим часом».

Саме на цей час припадає ряд надзвичайно важливих подій. В Китаї живуть Конфуцій і Лао-цзи, зароджуються всі напрямки китайської філософії, працюють Мо-цзи, Чжуан-цзи, Ле-цзи і багато, багато інших.

В Індії з'являються «Упанішади», повчає Будда; у філософії – в Індії, як і в Китаї – були розглянуті всі можливості філософського осягнення дійсності, від скептицизму до софістики і нігілізму включно. В Ірані розвиває своє вчення Заратустра, в якому світ постає як активна боротьба добра і зла. В Палестині з'являються пророки – Ілія, Ісайя, Ієремія та Второісайя. В Греції – це час Гомера, філософів Парменіда, Геракліта і Платона, трагіків, а також Фукідіда і Архімеда. Все, що пов'язано з цими іменами, виникло майже одночасно на протязі цих кількох сторіч і в Китаї, і в Індії, і на Заході незалежно одне від одного.

У всіх цих трьох вище згаданих культурах людина починає усвідомлювати буття як ціле, усвідомлювати себе і свої межі – і це власне і є тим, що виділяє саме цю епоху, є в ній новим. Саме там усвідомлена вся загроза світу і наше безсилля. Стоячи на краю прірви, людина ставить радикальні питання, вимагає звільнення та порятунку. Розуміючи свою обмеженість, вона ставить перед собою дуже далекосяжні цілі, пізнає абсолютність в глибинах самосвідомості та ясності трансцендентного світу.

Все це відбувалося за допомогою рефлексії. Свідомість усвідомлювала свідомість, мислення робило своїм об'єктом мислення. Почалася духовна боротьба, в ході якої кожен намагався переконати іншого, повідомляючи йому свої ідеї, обґрунтування, свій досвід ...

У цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо до цього дня, закладені основи світових релігій, що і сьогодні визначають життя людей. У всіх напрямках здійснювався перехід до універсальності.

Міфологічній епосі з її стабільністю прийшов кінець. Основні ідеї грецьких, індійських, китайських філософів і Будди, думки пророків про Бога були далекі від міфу. Почалася боротьба раціональності і раціонально перевіреного досвіду проти міфу (логосу проти міфу), потім боротьба за трансцендентного Бога, проти демонів, яких немає, і викликана етичним обуренням боротьба проти хибних образів Бога. Відбулось величезне піднесення Божества за допомогою посилення етичної сторони релігії. Міф же став матеріалом для мови, котра тепер вже виражала не його споконвічний зміст, а щось зовсім інше, перетворивши його в символ ...

... Всі ці зміни в людському бутті можна назвати одухотворенням: тверді споконвічні устої життя починають коливатися, спокій полюсів змінюється занепокоєнням протиріч і антиномій. Людина вже не замкнута в собі. Вона не впевнена в тому, що знає саму себе, і тому відкрита

для нових безмежних можливостей. Вона здатна тепер чути і розуміти те, про що до цього моменту ніхто не питав і що ніхто не сповіщав ...

Вперше з'явилися філософи. Людина в якості окремого індивідуума наважилася на те, щоб шукати опору в самій собі. Людина може тепер внутрішньо протиставити себе всьому світу. Вона відкрила в собі витоки, що дозволяють їй піднятися над світом і над самою собою ...

... Людина виходить за межі свого індивідуального існування, усвідомлюючи своє місце в цілісності буття, вона вступає на шлях, пройти який вона повинна в якості даної індивідуальності. Вона нехтує всіма благами цього світу, живе в пустелі чи в пущі, або ж у скельних гротах, щоб як пустельник відкрити творчу силу самотності і повернутись до світу такою, котра знає, як мудрець і пророк. У осьовий час відбулося відкриття того, що пізніше стало називатися розумом і особистістю ...

Питання і завдання:

1. *Який історичний період охоплює осьовий час?*
2. *Які духовні процеси характерні, за К. Ясперсом, для осьового часу?*
3. *Які зміни в положенні людини у світі відбуваються при переході від міфологічної епохи до епохи раціонального мислення?*

ТЕМА 2. АНТИЧНА ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ КОСМОЦЕНТРИЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ

ГЕРАКЛІТ

До нас не дійшли твори самого Геракліта. Про його погляди можна судити лише з висловлювань наступників.

ДЮГЕН ЛАЕРТІЙ: Геракліт ... був у розквіті за шістьдесят дев'ятої олімпіади (504-501 рр. до н. е.) ... Деталі його вчення такі. Вогонь – першоелемент, і всі речі – обмінний еквівалент вогню – виникають з нього шляхом розрідження і згущення. ... Все виникає через протилежності, і все тече подібно річці. Всесвіт скінченний, і космос єдиний. Народжується він з вогню і знову згоряє дотла через певні періоди часу, позмінно протягом сукупної вічності (еон), а відбувається це згідно з долею (логосом). Одна з протилежностей, яка призводить до виникнення (космосу), називається війною і незгодою, а інша, що призводить до згорання ..., – згодою і миром, зміна – шляхом вгору-вниз,

на якому і виникає космос. Згущуючись, вогонь зволожується і, стискаючись, стає водою: вода, тверднучи, перетворюється на землю: це дорога вниз. Земля, у свою чергу, знову розтоплюється (плавиться), з неї виникає вода, а з води – все інше; причини майже всіх явищ він вбачає у випаруванні з моря: це шлях вгору. ... Цей космос, один і той же для всіх, не створив ніхто з богів, ніхто з людей, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що рівномірно спалахує, рівномірно згасає.

«Душам смерть – воді народження, воді смерть – землі народження, з землі вода народжується, з води — душа» ... «Меж душі тобі не знайти, яким би шляхом ти не пішов: така глибока її міра» ... «Вік – дитя, що грається, кості кидає, дитя па престолі!»

Питання і завдання:

1. Яким чином у вченні Геракліта пов'язані уявлення про першооснову з діалектичним розумінням буття як безперервного руху?

2. Як впливають протилежності на виникнення і згорання космосу?

ПЛАТОН. ДЕРЖАВА

– Уподобни, будь ласка, нашу людську природу з огляду на розумову культуру і її відсутність ось до якого стану ... Уяви собі, що люди ніби перебувають у підземному, подібному до печери помешканні, до якого на всю ширину печери веде відкритий для світла вхід. Люди сидять тут ще з дитинства, мають скуті кайданами ноги й шию, тож рушитися з місця вони не можуть і дивляться лише просто себе, бо повернути голову їм не дозволяють кайдани. Згори і здалеку падає на них світло вогню, до якого вони обернені плечима, а між вогнем і кайданиками проходить вгорі дорога, паралельно до якої, уяви собі, вибудований невисокий мур, що нагадує перегородку, яку штукарі встановлюють перед глядачами і над якою показують своє мистецтво ... Уяви собі, що уздовж цього муру люди носять всілякі витвори, тримаючи їх так, щоб вони були видні зверху огорожі: тут і статуї, і всілякі зображення інших живих істот, виконані з каменю і дерева. І, певна річ, що одні люди при цьому розмовляють, інші – мовчать.

– Дивний же ти малюєш образ і дивних кайданників!

– Подібних до нас. Бо, передовсім, невже ти думаєш, що такі люди могли б бачити ще щось – своє чи чуже, окрім тіней, які кидає вогонь на протилежну стіну печери?

– Як вони можуть бачити щось інше, коли все життя ніхто з них гови не поверне?

– А якщо йдеться про речі, які проносять за муром? Хіба не так само?... І якби вони могли розмовляти один з одним, то як, на твою думку, чи не були б вони впевнені, що назвами окреслюють саме те, що мають перед собою, що бачать? .... А коли б у тій в'язниці від протилежної стіни ще й відлунувало все, що б не сказали люди за муром, тоді як? Чи в'язні пов'язували б ті звуки з кимось іще, окрім тіні, яка промайнула перед ними? .... У всякому випадку вони сприймали б за істину не що інше, як тільки тіні певних предметів.

– Ясна річ.

– Приглянься-но до їхнього визволення з кайданів та зцілення від нерозумності. Тобто, як би це виглядало, якби з ними цілком природно сталося щось подібне. Щоразу, коли б з когось знімали кайдани, змушували б раптом підвестись і повернути шиєю, пройтись, подивитись на світло, він робив би все це з великою мукою, у нього боляче миготіло б в очах, і він не міг би дивитися на предмети, тіні яких раніше бачив. Як гадаєш, що б він сказав, коли б хтось почав його запевняти, що тоді він спостерігав усілякі дрібниці, а тепер наблизився до буття і звернувся до найбільш правдивих з існуючих речей, отже й бачить усе правильніше ...

– Ще ось над чим поміркуй. Якби така людина знову зійшла вниз і сіла б на те саме місце, чи очі її не були б повні темряви від того, що раптово зникло сонячне світло?

– Безумовно.

– А якби їй довелося, розглядаючи тіні, знову змагатися з тими, хто не скидав кайданів, а тут зору майже ніякого, і щоб очі звиклися, потрібно не так уже й мало часу – то невже з такої людини не глузували б усі? І чи не говорили б про неї, що після сходження вгору вона повернулася із зіпсованим зором, а отже, височінь не варта того, щоб до неї прагнути? А коли б хтось спробував тих кайданників визволити і повести догори – хіба вони не забили б його тим, що потрапило б їм до рук?

– Звичайно, забили б.

– Так ось, любий мій Главконе, цей образ слід прикласти до всього, що було попередньо сказане: простір, який відкривається перед нашими очима, подібний до помешкання у в'язниці, а світло вогню у ньому – до сили сонця. Сходження ж догори й споглядання речей, що перебувають у високості, це піднесення душі до сфери, доступної для досягнення розумом. Допустивши це все, ти не помилишся щодо моєї заповітної думки, якщо вже прагнеш її почути. Правда, хіба лиш бог

знає, слухна вона чи ні. Отже, мої особисті уявлення мають ось який вигляд: вершиною світу думки є ідея добра – розрізнити її дуже важко, але якщо комусь це вдасться, той неодмінно дійде висновку, що саме вона – причина всього, що слухне й прекрасне. І саме від неї у світі видимому походять світло і його володар, а у світі уявному вона сама – володарка, народжує правду і розум, і до неї повинен бути звернений погляд того, хто хоче діяти розумно як у житті приватному, так і в громадському.

– Я цілком і повністю згоден з тобою, наскільки це можливо.

– Тоді погодься зі мною і в тому, і не надто дивуйся, що ті, хто дійшли цього всього, не хочуть займатися тим, що й інші люди; а їхні душі постійно прагнуть висоти, що само собою зрозуміло, оскільки узгоджується із намальованою вище картиною.

– Так, звичайно.

Питання і завдання:

- 1. Що, за Платоном, являє собою світ, в якому ми живемо?*
- 2. Що говориться в наведеному уривку про ідеї? Яка природа ідей: матеріальна чи духовна?*
- 3. Чому бранці у печері приймають за істину тіні предметів, що проносять мимо?*
- 4. Як у наведеному уривку виражена філософська позиція об'єктивного ідеалізму?*

ЕПКУР. ЛИСТ ДО МЕНЕКЕЯ

... Нехай ніхто в молодості не відкладає заняття філософією, а в старості не втомлюється займатися філософією; адже ніхто не буває ані недозрілим, ані перезрілим для здоров'я душі. Хто говорить, що ще не настав або минув час для заняття філософією, той схожий на того, хто говорить, що для щастя або ще немає, або вже немає часу. Тому, займатися філософією слід і молодому й старому: першому для того, щоб ввійти до старості залишався молодим, залишаючи добру пам'ять про минуле, другому – щоб він був і молодим, і старим, не відчуваючи страху за майбутнє.

... Вір, що бог є істота безсмертна і блаженна, бо таке загальне окреслення поняття про бога ... Так, боги існують, бо знання про них – очевидність.

... Привчай себе до думки, що смерть не має до нас ніякого відношення ... Коли ми існуємо, смерть ще не присутня; а коли смерть

присутня, тоді ми не існуємо. Таким чином, смерть не має відношення ні до живих, ні до померлих, так як для одних вона не існує, а інші вже не існують коли вона прийде... Більшість людей то уникають смерті, як найбільшого зла, то жадають її, як відпочинку від зла життя. А мудрець не ухиляється від життя, але і не боїться не-життя, тому що життя йому не заважає, а не-життя не уявляється якимось злом.

... Хто, по-твоєму, вище людини, яка про богів мислить благочестиво, і від страху перед смертю цілком вільна ..., яка сміється над долею, що іменована володаркою всього, і замість цього стверджує, що щось відбувається з неминучості, щось з нагоди, а щось залежить від нас, – бо зрозуміло, що неминучість безвідповідальна, випадок є невірним, а залежне від нас нічому іншому не підвладне і тому підлягає як осуду, так і похвалі. Справді, краще вже вірити байкам про богів, ніж коритися долі, що вигадана фізиками, – байки дають надію умилювати богів шануванням, в долі ж укладена невблаганна неминучість. Так само і випадок для неї і не бог, як для натовпу, бо вона не вважає, ніби випадок дає людині добро і зло, а вважає, що випадок виводить за собою лише початок великих благ або нещасть.

... Серед бажань наших слід деякі вважати природними, інші – марними; а серед природних деякі – необхідними, інші – тільки природними; а серед необхідних деякі – необхідними для щастя, інші – для спокою тіла, треті – просто для життя. Якщо при такому розгляді не допускати помилок, то всяка перевага і всяке уникнення призведе до тілесного здоров'я і душевної безтурботності, а це – кінцева мета блаженного життя. Адже все, що ми робимо, ми робимо для того, щоб не мати ні болю, ні тривоги; і коли ми цього, нарешті, досягаємо, то будь-яка буря душі розсіюється так, як живій істоті вже не треба до чогось йти, немов до недосяжного, і чогось шукати, немов для повноти душевних і тілесних благ. Справді, адже ми відчуваємо потребу в насолоді тільки тоді, коли страждаємо від її відсутності: а коли не страждаємо, то й потреби не відчуваємо. Тому ми і говоримо, що насолода є початок і кінець блаженного життя; його ми пізнали як найперше благо, близьке нам, з нього починаємо всілякі зволікання й уникання і до нього повертаємось ...

... Самодостатність ми вважаємо великим благом, але не задля того, щоб завжди користуватися тим, що є, а для того, щоб задовольнитися малим, коли не буде достатку, щиросердно гадаючи, що розкіш найсолідша тому, хто потребує її менш за все, і що все, чого вимагає природа, легко досягається, а все зайве – досягається важко ...

... Всяка насолода, будучи від природи близькою нам, є благо, але не всяка насолода заслуговує поваги; так само як всякий біль є зло, але не усього болю слід уникати; а треба про все судити, розглядаючи і порівнюючи корисне і некорисне – адже іноді ми і на благо дивимося як на зло і, навпаки, на зло – як на благо ...

... Коли ми говоримо, що найсолодшою є кінцева мета, то ми розуміємо зовсім не насолоду розпусти і хтивості, як вважають ті, хто не знають, не поділяють або погано розуміють наше вчення, – ні, ми розуміємо свободу від страждань тіла і від збентеження душі.

... Найвеличніше з благ є розуміння, воно цінніше, ніж сама філософія, і від нього походить решта добродетностей. Це воно вчить, що не можна жити солодко, коли не живеш розумно, добре і праведно і не можна жити розумно, добре і праведно, коли не живеш солодко, адже всі добродетності споріднені солодкому життю і солодке життя не відокремлюється від них. Хто, на твою думку, вище за людину, котра і про богів мислить благочестиво, і від страху перед смертю цілком вільна, котра збагнула кінцеву мету природи, зрозуміла, що найвище благо легко здійснюється і досягається, а вище зло або не довговічне, або неважке, котра сміється над долею, кимось іменованою владаркою всього, і замість цього стверджує, що одне чиниться неминуче, інше з нагоди, а щось залежить і від нас ...

Питання і завдання:

- 1. У чому, згідно з Епікуром, полягає сутність щасливого життя?***
- 2. Яким чином для досягнення щастя людина може позбавитись трьох найбільших нещасть свого життя?***
- 3. Яким чином запропонована Епікуром класифікація задоволень може допомогти досягти ідеалу блаженного життя?***
- 4. Яку роль в досягненні щасливого життя Епікур відводить розуму?***
- 5. Слово «епікурейзм» інколи вживається для позначення схильності до чуттєвих насолод. На основі тексту самого Епікура спробуйте підтвердити чи спростувати дане визначення.***

СЕНЕКА А. Л. ПРО ЩАСЛИВЕ ЖИТТЯ

... Я приймаю загальне для всіх стоїків правило: «Живи згідно з природою речей». Не ухилятися від неї, керуватися її законом, брати з неї приклад, – в цьому і полягає мудрість. Отже, життя щасливе, якщо воно узгоджується зі своєю природою. Таке життя можливе лише в тому випадку, якщо, по-перше, людина постійно володіє здоровим глуз-

дом; крім того, якщо дух її мужній і енергійний, благородний, витривалий і підготовлений до всяких обставин; якщо вона, не впадаючи в трижожну недовірливість, дбає про задоволення фізичних потреб; якщо вона взагалі цікавиться матеріальними сторонами життя, не дозволяючи собі спокуситись на жодну з них; нарешті, якщо вона вміє користуватися дарами долі, не стаючи їх рабою... Результатом такого настрою є постійний спокій і свобода внаслідок усунення будь-яких приводів до роздратування і до страху. Замість задоволень, замість нікчемних, швидкоплинних і не тільки мерзенних, а й шкідливих насолод настає сильна... і постійна радість, мир і гармонія духу, велич, поєднана з лагідністю.

Людина, що не має поняття про істину, жодним чином не може бути названа щасливою. Отже, життя щасливе, якщо воно незмінно ґрунтується на правильному, розумному судженні. Тоді дух людини відрізняється ясністю; він вільний від всяких шкідливих впливів, позбувшись не тільки мук, але і дрібних переживань; він готовий завжди утримувати зайняте ним положення і відстоювати його, незважаючи на запеклі удари долі.

Якщо філософи і не вчиняють завжди так, як кажуть, то все-таки вони приносять велику користь тим, що вони розмірковують, що вони окреслюють моральні ідеали. А якщо б вони й діяли згідно своїх промов, то ніхто не був би щасливішим за них. Але й так не можна зневажати благородні слова і людей, котрі є натхненними благородними думками. Заняття корисними науковими питаннями похвальне, навіть якщо воно не супроводжувалося істотним результатом.

Що дивного в тому, що, задумавши піднятися на таку висоту, вони не можуть досягти вершини? Якщо ти справжній чоловік, то ти повинен поважати людей, що наважились на великі справи, навіть у разі їх падіння. Благородно вчиняє той, хто, беручи до уваги не власні сили, а сили людської природи, ставить собі високі цілі, намагається їх досягти і мріє про такі великі ідеали, що втілення їх в життя виявляється важким навіть для людей, що володіють неабиякими даруваннями. Ось які цілі він може поставити собі: побачивши смерть і після звістки про неї я буду зберігати однаково спокійний вираз обличчя; я буду переносити важкі випробування, які б вони не були, підкріплюючи тілесні сили духовними; я буду зневажати багатство незалежно від того, чи буде воно у мене чи ні; я не стану більш сумним, якщо воно буде належати іншому, і більш гордим, якщо воно буде оточувати мене своїм блиском; я буду байдужий до долі, чи буде вона жалувати мене або карати; на всі землі я буду дивитися як на свої, а на свої – як на загальне надбання, буду жити в переконанні, що я народився для інших, і буду за це вдяч-

ний природі, так як вона не могла подбати краще про мої інтереси: мене одного вона подарувала всім, а всіх – мені одному.

Питання і завдання:

- 1. Який основний принцип стоїчної етики і відповідно до нього – кінцева мета людського життя?*
- 2. З якими добро чинностями людини пов'язує А. Л. Сенека щастя?*
- 3. Яку роль в досягненні ідеалу щасливого життя відводить А. Л. Сенека розуму?*
- 4. Слово «стоїцизм» давно стало синонімом мужності у суворих випробуваннях. Наведіть цитати з даного фрагмента, що підтверджують правильність даного визначення.*

ЕПІКТЕТ. У ЧОМУ НАШЕ БЛАГО

... Люди і тварини влаштовані по-різному, тому що у них і різне призначення ... Людина, як і тварини, повинна піклуватися і про потреби свого тіла, але найголовніше вона повинна робити і все те, що призначено одній тільки людині і що відрізняє її від тварини ... Людина повинна вчиняти так, як вказує їй совість і розум її.

Мені, як людині, дано знати, хто я такий, для чого я народився і для чого потрібен мені мій розум. Виявляється, що я отримав найкращі духовні здібності: розуміння, мужність, смиренність. А з ними – яке мені діло до того, що може зі мною статися? Хто зможе розсердити або збентежити мене?

... Коли я бачу людину, яка мучить себе якимись побоюваннями і занепокоєнням, я задаю собі питання: Що потрібно цій нещасній людині? Напевно, вона хоче чогось такого, що не знаходиться в її владі і чим вона не може сама розпорядитися; бо коли те, чого я хочу, знаходиться в моїй владі, то я не можу турбуватися про це, а прямо роблю те, чого бажаю ...

Коли людина бажає того, що їй не дано, і відвертається від того, чого вона уникнути не може, то у неї щось не те з бажаннями: вона хвора розладом бажань так само, як люди бувають хворі розладом шлунку або печінки.

Таким розладом бажань хворою є кожна людина, яка тривожиться про майбутнє або мучить себе різними турботами та страхами про те, що від неї не залежить ...

Люди ... турбуються і хвилюються тільки тоді, коли вони зайняті зовнішніми справами, що від них не залежать. У цих випадках вони

тривожно задають собі питання: Що я робитиму? Що буде? Що з цього вийде? Як би не сталося того чи іншого? Так буває з тими, хто постійно хвилюється про те, що їм не належить.

Навпаки, людина, зайнята тим, що від неї самої залежить, і яка розглядає своє життя як самовдосконалення, не стане так турбувати себе ... Розум вказує нам, що слід робити і чого не слід ... А між тим замість того, щоб розумом ... спрямовувати своє життя, ми беремо на себе безліч сторонніх турбот. Один піклується про здоров'я свого тіла і тремтить при одній лише думці захворіти; інший мучить себе турботами про своє багатство; третій хвилюється про долю своїх дітей, про справи свого брата, про ретельність свого раба. Ми добровільно обтяжуємо себе цими непотрібними нам турботами ...

– Що ж мені робити в такому випадку?

– Підкоритися тому, що не від тебе залежить і покращувати в собі те, що залежить тільки від тебе. Розумно тільки про це дбати, а все інше приймай так, як воно відбувається. Бо все інше відбувається не так, як ти хочеш, а як то завгодно Богові ...

Єдине наше благо і зло – в нас самих, в нашій власній душі. Для кожного з нас благо в тому, щоб жити розумно, а зло в тому, щоб не жити розумно ... Якщо ми будемо це твердо пам'ятати, то ні з ким ніколи не станемо сваритися і ворогувати, бо нерозумно сваритися через те, що не стосується нашого блага, і – з людьми, що піддалися омані і, отже, є нещасними.

Сократ розумів це. Злоба дружини і невдячність сина не змушували його нарікати на долю: дружина виливала йому на голову помії і топтала ногами його пиріг, а він говорив: «Це мене не стосується. Те, що моє – мою душу, – ніхто на світі не може відняти у мене. У цьому безсилий і натовп людей проти однієї людини, і найсильніший проти найслабшого. Цей дар даний Богом кожній людині» ...

Якщо ти справді хочеш жити по совісті і розуму, якщо ти справді віриш, що в цьому твоє благо і що інші помиляються, то ти не будеш турбуватися про те, що говорять про тебе інші люди ...

Питання і завдання:

- 1. Що, за Епікетом, відноситься до найкращих духовних здібностей людини?**
- 2. Що, за Епікетом, є джерелом зайвих побоювань і хвилювань?**
- 3. Що має на увазі Епікет, говорячи про «розлад бажань»?**
- 4. Які шляхи досягнення душевного спокою пропонує Епікет?**

КЕССИДИ Ф. Х. К ПРОБЛЕМЕ ГРЕЧЕСКОГО ЧУДА

... Во всей истории человечества, пожалуй, не было народа, более проникнутого агональным (состязательным, соревновательным, полемическим) духом во имя стяжания славы, чем древние греки. Состязательность пронизывала почти все стороны жизни и деятельности последних, будь то публичное обсуждение законов или Олимпийские игры, театральные постановки или судебные тяжбы. У древних греков состязаются даже боги ...

... Погоня греков за славой и обретением бессмертия в памяти поколений была одним из ярких проявлений их острого чувства «скоротечности» человеческой жизни и неумемного желания преодолеть смерть ... культ славы, острое желание сохранить свое имя в памяти поколений были для грека тем высшим (духовным) способом жизни, который неподвластен смерти.

Для древних греков славное имя было нетленным, непреходящим: ценное (точнее, бесценное) само по себе, оно не покупается и не продается; славное имя превосходит любую материальную награду. Когда, согласно легенде, Фалеса из Милета спросили, какой награды он желал бы за свое математическое открытие, он заявил, что самой большой наградой было бы для него сохранение в памяти поколений именно его имени как автора этого открытия ... Приоритет, которым дорожил Фалес, свидетельствует о преобладании у греков духовных, нравственных и интеллектуальных интересов над материальными ...

... Фалес и Пифагор были одними из первых, кто стал оперировать не только фактами и опытными сведениями, но также понятиями и категориями, то есть мыслить теоретически. Переход от эмпирических представлений к понятийно-доказательному знанию ознаменовал собой становление науки как нового вида интеллектуальной активности.

Бесспорно, свойственные древним грекам дух соперничества и стремление к славе, требовавшие огромного напряжения духовных и физических сил, способствовали достижению многих выдающихся результатов в различных областях жизни и культуры ...

... «Состязание в речах», говоря словами Платона, борьба мнений и свобода критики явились той идейно-духовной атмосферой, в которой родились греческая философия и наука, в частности, диалектика как искусство доказывать или опровергать какой-либо тезис ...

... Поистине, диалектика – оригинальный продукт греческой национальной культуры. Фундаментом тезиса о том, что «в споре познается истина», явились высокая оценка греками свободы как ни с чем не

сравнимого дара и уверенность в том, что только свободный человек может добиться счастья в рамках возможного собственными усилиями.

Внешним выражением внутренней свободы греков явилась их демократия ... Как политический строй демократия греков – явление редкое, если не сказать исключительное в древнем (и не только в древнем) мире. Можно сказать, что древние греки совершили нечто невероятное для своего времени, да и для последующих времен. Уверовав в свободу как в высшую ценность, они выбрали социально-политический строй, названный ими демократией. На демократическом пути развития они достигли успехов в различных сферах жизни и деятельности, которым нет равных в истории. Демократическая парадигма греков вдохновляла людей в эпохи Возрождения и западноевропейских буржуазных революций. Она и поныне вселяет уверенность в человеческих возможностях.

... Для многих греческих мыслителей самоценность знания, любознательность, словом, «созерцательная жизнь», не связанная с утилитарными соображениями, являлась наилучшей формой жизни, ибо она посвящена познанию и поиску истины – высшему виду творческой активности.

Питання і завдання:

- 1. Які основні риси грецької культури дали підставу наступним поколінням характеризувати її як «диво»?***
- 2. Використовуючи наведений фрагмент роботи Ф. Х. Кессіді, проаналізуйте ціннісні пріоритети давніх греків.***
- 3. Яким чином демократичний суспільний устрій сприяв культурним досягненням давніх греків?***

ВЕРНАН Ж.-П. ДУХОВНИЙ СВІТ ПОЛІСА

В історії грецької думки створення поліса – явище надзвичайної важливості. Однак лише з часом він виявить весь свій інтелектуальний і соціальний потенціал, пройшовши безліч етапів розвитку і набувши найрізноманітніших форм. Виникнення поліса, яке, мабуть, припадає на період з VIII по VII ст. до н. е., стало знаменною віхою, справжнім відкриттям у громадському та культурному житті еллінів, перевагу якого вони відчували в повній мірі.

Для системи поліса насамперед характерна надзвичайна перевага слова над іншими знаряддями влади. Слово стає головним чином політичним інструментом, ключем до впливу в державі, засобом

управління і панування над іншими ... Всі питання, що становлять спільний інтерес ... підкоряються силі ораторського мистецтва і вирішуються в результаті дебатів. Отже, виникає необхідність складання промов, що мають чітко відточену форму антитетичних доказів. Таким чином, встановлюється тісний зв'язок і взаємозалежність між політикою і логосом (словом) ...

Іншою характерною рисою поліса є повна публічність найбільш важливих проявів суспільного життя ... Становлення грецької культури супроводжується відкриттям все більш широкому колу людей і врешті-решт всьому демосу доступу в духовний світ ...

Знання, моральні цінності, техніка мислення виносяться на площу, піддаються критиці і оскарженню ... Відтепер дискусія, аргументація, полеміка стають правилами як інтелектуальної, так і політичної гри. Постійний контроль з боку суспільства здійснюється як над творіннями духу, так і над державними установами ... Закони більше не нав'язуються силою особистого або релігійного авторитету: вони повинні довести свою правильність за допомогою діалектичної аргументації.

... Становлення поліса, народження філософії – вельми тісні зв'язки між цими явищами пояснюють виникнення раціональної думки, витоки якої походять від соціальних структур і складу мислення, що властиві грецькому полісу.

... У Греції розум з самого початку отримав своє вираження, конституюючись і сформувався саме в політичному плані ... виникла і визначилася власне політична думка, далека від релігії, що має свій словник, поняття, принципи, теоретичні положення. Ця думка наклала глибокий відбиток на настрої античної людини. Вона характеризує цивілізацію, яка протягом всього свого існування не припиняла розглядати суспільне життя як кульмінацію людської діяльності. Для грека людина невіддільна від громадянина; розмірковування ... є привілеєм вільних людей, які взаємопов'язано проявляють свій розум і здійснюють свої цивільні права і обов'язки ...

Питання і завдання:

- 1. Ознайомившись з уривками з робіт Ф. Х. Кессіді та Ж.-П. Вернана, проаналізуйте зв'язок полісної організації суспільного життя з особливостями давньогрецької філософії?*
- 2. Які, на Ваш погляд, риси давньогрецької культури і, зокрема, мислення, обумовили її вплив на подальший розвиток європейської культури?*

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

АВГУСТИН А. ПРО ГРАД БОЖИЙ

Для того щоб рід людський не тільки поєднати взаємно подібністю природи, але і зв'язати в узгоджену єдність світу у відомому значенні узами кровного споріднення, Богові завгодно було створити людей від однієї людини ... Звідси вийшло, що, хоча така безліч і такі численні народи, що живуть на земній поверхні кожний за особливими статутами і звичаями, і розрізняється між собою численною розмаїтістю мов, зброї, начиння, одягу, проте існувало завжди не більш як два роди людського спілкування, що ми, дотримуючись Писань своїх, справедливо можемо називати двома градами. Один з них складається з людей, що бажають жити у світі свого роду по плоті; інший – з бажаючих жити також за духом. Коли кожний з них досягає свого бажання, кожний у світі свого роду і живе.

... Ми вже достатньо зробили для вирішення великих і достатньо складних питань про початок світу, душі і самого людського роду. Останній ми розділили на два типи: один на тих людей, які живуть за людськими мірками, інший на тих, котрі живуть по Богу. Ці типи ми символічно назвали двома градами, тобто двома товариствами людей, з яких одному призначено вічно царювати з Богом, а іншому піддатися вічному покаранню ... Отже, від цих двох родоначальників людського роду колись був народжений Каїн, що належить до людського граду, а потім Авель, що належить до Граду Божого. Відносно однієї, окремо взятої людини, ми з досвіду переконуємося в істині сказаного апостолом, що в першу чергу не духовне, а душевне; потім же духовне; і тому кожен, оскільки народжується від нікчемного паростка, спочатку за необхідністю буває подібно Адаму злим і плотським, а потім, коли віродившись, зростає в Христі, стає добрим і духовним: так і в цілому людському родові, лише тільки існування цих двох градусів стало виражатися зміною поколінь, що народжуються і вмирають, першим народився громадянин цього століття, а потім вже чужий для цього століття, що належить до Граду Божого, благодаттю призначений, благодаттю обраний, по благодаті мандрівник землі, по благодаті громадянин неба ...

... Град Святих є Град вищий, хоча він і тут народжує своїх громадян, в особі яких мандрує, поки не настане час його царства, коли збере він всіх воскреслих з їх тілами, і коли останнім дано буде царство

обітоване, в якому вони будуть із своїм Главою, Царем століть, царювати нескінченно ...

... Громадян земного граду народжує зіпсована гріхом природа, а громадян граду небесного народжує благодать, що звільняє природу від гріха; тому ті називаються судами гніву Божого, а ці – судами милосердя ...

... Отже, цей небесний град, поки знаходиться в земних мандрах, закликає громадян із усіх народів і набирає мандрівне суспільство у всіх мовах, не надаючи значення тому, що є різного в правах, законах і установах, якими світ земний встановлюється або підтримується; нічого з останнього не скасовуючи і не руйнуючи, а, навпаки, зберігаючи і дотримуючи все, що хоча в різних народів і по-різному, але направляєється однією й тією ж метою земного світу, якщо тільки не перешкоджає релігії, що вчить шануванню єдиного найвищого й істинного Бога ...

Питання і завдання:

1. *Що таке «град земний» і «град Божий» у А. Августина?*
2. *Хто є громадянами кожного з градусів?*

АВГУСТИН А. СПОВІДЬ

Увесь Всесвіт вийшов з одного Божого Слова!

Але ж яким чином Ти створив небо й землю? Яким зряддям по-слугувавася Ти при творенні такої безкінечності? Бо ж Ти не був у стані митця, який за своєю уявою формує тіло за допомогою іншого тіла, який вміє відтворити ті форми, що їх завдяки своєму внутрішньому зору бачить у собі. Але звідки взялася б ця його спроможність, якщо б Ти не створив її? Адже ті форми він надає матерії, що вже здавна існує, що посідає своє буття, як земля, камінь, дерево, золото тощо. Отже, звідки походило б усе те, коли б Ти не створив його? Ти дав митцеві тіло, Ти наділив його духом, який повеліває тілом, Ти дав матеріал, з якого він може щось зробити, Ти дав розум, яким він охоплює свій задум і бачить у собі те, що має намір зробити поза собою, Ти наділив тіло відчуттям, за посередництвом якого він переносить від духу до матеріалу те, що виготовляє, і знову сповіщає духові, що зроблено, аби той у своїй глибині порадився з вищим суддею, правдою, чи добре виконано твір.

Усі ці речі прославляють Тебе як Творця всіх речей. Але ж яким чином, Боже мій, Ти створив небо й землю? Це ж очевидне, що Ти ство-

рив небеса й землі ні на небі, ні на землі, бо, навіть не в повітрі, ані під водами, що також належать до царства неба й землі. Ані у Всесвіті Ти не створив Всесвіту, бо ж він не мав місця, де б міг існувати до того, як був створений для існування. Ти не мав у руках нічого, що могло б придатися Тобі для створення неба й землі. Бо звідки ж узявся б той матеріал, якщо б Ти не створив його, звідки Ти міг узяти те, чого Ти не створив і з чого можна було б щось створити? Бо хіба існує що-небудь, що не завдячувало б свого існування Твоєму існуванню?

Отже, «Ти сказав, і вони сталися», і це Ти створив їх Словом Твоїм.

Питання і завдання:

1. *Чим відрізняється онтологія Античності та Середньовіччя?*
2. *Що являє собою акт творіння Всесвіту Богом, згідно з А. Августиним?*

АВГУСТИН А. ПРО КІЛЬКІСТЬ ДУШІ

До вивчення наук веде нас двоякий шлях – авторитет і розум. Стосовно часу має першість авторитет, а стосовно сутності справи – розум. Тому що першому віддається перевага, коли потрібно виявити схильність, а інше найбільше цінується при досягненні. Отже, хоча авторитет людей добрих є кориснішим для неосвіченої юрби, а розум пристойніше для вчених, однак оскільки кожна людина робиться освіченою з неосвіченої, а кожен неосвічений не може знати того, яким він повинний з'явитися перед людьми, що учать, і за допомогою якого життя може зробитися здатним до навчання, то для всіх бажаючих учитися великому і таємному дверима до цього служить лише авторитет ...

Одна справа, коли ми віримо авторитету, й інша, – коли розуму. Віра в авторитет значно скорочує справу і не вимагає ніякої праці. Якщо вона тобі подобається, ти можеш прочитати багато такого, що про це написано. Такі люди, яких завжди величезна більшість, якщо бажають осягати істину розумом, досить легко обдурюються подобою розумних висновків і впадають у такий неясний і шкідливий напрям думок, що протверезитися і звільнитися від нього не можуть ніколи або можуть тільки самим тяжким для них шляхом. Таким корисніше всього вірити найвищому авторитетові і відповідно йому вести життя. Якщо ти вважаєш це безпечніше, я не тільки не заперечую проти цього, а навіть досить схвалюю. Але якщо ти не можеш приборкати в собі того жагучого бажання, під впливом якого зважився дійти до істини шляхом розуму, ти повинний терпляче виносити безліч довгих окольних шляхів,

щоб вів тебе той розум, який один тільки повинний називатися розумом, тобто розум істинний, і не тільки істинний, але і точний і далекий усякої подоби хибності (якщо тільки можливо для людини яким-небудь чином досягти цього), так, щоб тебе не могли відвернути від нього ніякі міркування, помилкові або істинно-подібні ...

Душа ж людська за допомогою розуму і знання, про які в нас мова і які незрівнянно вище почуттів, піднімається, наскільки може, над тілом і з задоволенням насолоджується тим задоволенням, що усередині неї; а чим більше вдається до почуттів, тим більше робиться людина схожою на худобу ...

Питання і завдання:

- 1. Для чого людині потрібне пізнання?*
- 2. Які два шляхи пізнання світу бачить А. Августин?*
- 3. Який з цих шляхів здатний найближче підвести людину до пізнання божественних істин?*

АКВІНСЬКИЙ Т. СУМА ТЕОЛОГІЇ

... Перша філософія є знання істини, не якої завгодно, а тієї істини, що є джерелом будь-якої істини і яка відноситься до першооснови буття для всіх речей; звідси випливає, що ця істина є началом усякої істини, бо розпорядок речей в істині такий самий, як і в бутті ...

Існують якісь істини про Бога, що перевершують будь-яку здатність людського розсудку, як, наприклад, про те, що Бог троїстий та єдиний. Однак існують якісь істини, що може досягнути й природний розсудок, як, наприклад, про те, що Бог є, що Бог єдиний тощо; ці істини про Бога вочевидь довели і філософи, яких веде світло природного розсудку ...

Для пізнання того, що розсудок може пізнати про Бога, потрібно багато знати заздалегідь, бо розгляд майже всієї філософії схиляє до пізнання Бога ... Отже, до дослідження згаданої божественної істини можна перейти тільки з великим зусиллям та старанням, і (лише дехто) хоче взяти на себе цю роботу через любов до знання, природний потяг до якого Бог, однак, уклав у людський розум. Тому божественне милосердя виявило рятувальну передбачуваність, приписавши брати на віру й те, що здатен дослідити розсудок, щоб таким чином усі легко змогли бути причетними до пізнання Бога без сумніву та помилки ...

Для порятунку людського було необхідно, щоб над філософськими дисциплінами, що ґрунтуються на людському розумі, існувала певна наука, заснована на божественному одкровенні; це було необхідно

перш за все тому, що людина поєднана з Богом як з деякою своєю метою. ... Мета ця не піддається осягненню розумом ... Між тим необхідно, щоб мета була заздалегідь відома людям, щоб вони співвідносили з нею свої зусилля і дії. Звідси випливає, що людині необхідно для свого порятунку знати щось таке, що вислизає від її розуму, через божественне одкровення.

Притому навіть і те знання про Бога, яке може бути видобуто людським розумом, за необхідності повинно було бути викладено людині через божественне одкровення, бо істина про Бога, знайдена людським розумом, була б доступна не всім, до того ж не відразу, до того ж з домішкою численних помилок, між тим як від володіння цією істиною цілком залежить порятунок людини, що знаходиться в Богові. Отже, для того щоб люди досягли спасіння і з великим успіхом, і з більшою впевненістю, необхідно було, щоб пов'язані з Богом істини Богом же і були викладені в одкровенні.

Отже, було необхідно, щоб філософські дисципліни, які отримують своє знання від розуму, були доповнені наукою, священною і заснованою на одкровенні.

Хоча людина не зобов'язана відчувати розумом те, що перевищує можливості людського пізнання, проте ж те, що викладено Богом в одкровенні, слід прийняти на віру.

Різниця в засобах, за допомогою яких можна пізнати предмет, створює різноманіття наук. Один і той же висновок, як те, що земля кругла, може бути зроблено і астрологом, і фізиком, але астролог прийде до нього за допомогою математичного умогляду, відволікаючись від матерії, фізик же за допомогою міркувань, що мають на увазі матерію. З цієї причини немає ніяких перешкод, щоб ті ж самі предмети, які підлягають дослідженню філософськими дисциплінами в міру того, що можна пізнати за допомогою природного розуму, досліджувала поряд з цим і інша наука в міру того, що можна пізнати за допомогою божественного одкровення. Звідси випливає, що теологія, яка належить до священного вчення, відрізняється за своєю природою від тієї теології, яка вважає себе складовою частиною філософії.

Святе вчення є наука ... Ця наука (теологія) може взяти щось від філософських дисциплін, але не тому, що відчуває потребу в цьому, а лише заради кращого розуміння положень, що викладені нею. Адже свої основоположення вона запозичує не від інших наук, а безпосередньо від Бога через одкровення. Разом із тим вона не слідує іншим наукам, як вищим по відношенню до неї, а звертається до них, як до підлеглих їй служниць ... Але причиною того, що вона звертається до

них є не її неспроможність, а лише неспроможність нашої здатності розуміння, яке легше вести від тих предметів, що відкриті природному розуму, джерел інших наук, до тих предметів, які перевищують можливості розуму і які трактує наша наука ...

Буття Боже може бути доведено п'ятьма шляхами.

Перший і найбільш очевидний шлях походить від поняття руху ... В цьому світі щось рухається. Але все, що рухається, має причиною свого руху дещо інше ... Отже, неможливо, щоб щось було одночасно таким, що приводить в рух і є рухомим. А це значить, що все, що рухається, повинно мати джерелом свого руху щось інше. Знову ж таки, якщо рухомий предмет і сам рухається, його рухає ще один предмет, і так далі. Неможливо, щоб так продовжувалось до безкінечності, бо в такому разі не було б першодвигуна, а отже, і ніякого іншого двигуна ... Таким чином, необхідно дійти до певного першодвигуна, який сам не приводиться в рух нічим іншим; під ним ми і розуміємо Бога.

Другий шлях походить від поняття відтворюючої причини. Насправді, ми виявляємо у чуттєвих речах послідовність відроджуючих причин; проте й неможливий такий випадок, щоб річ була своєю власною відтворюючою причиною; тоді б вона передувала самій собі, що неможливо. Не можна уявити і того, щоб ряд відтворюючих причин йшов у безкінечність ... Тому що якщо б ряд відтворюючих причин йшов у безкінечність, не було б первинної відтворюючої причини; в такому випадку не було б і кінцевого наслідку, і проміжних відтворюючих причин, що не відповідає істині. Отже, існує певна первинна причина, яка і є Бог.

Третій шлях виходить з поняття можливості і необхідності і являє собою наступне. Ми знаходимо серед речей такі, для яких можливо бути і не бути: але для всіх речей такого роду неможливе вічне буття; якщо щось може перейти в небуття, воно коли-небудь перейде в нього. Якщо все може не бути коли-небудь в світі, то нічого й не буде. Але якщо це відповідає істині, то вже зараз нічого немає, оскільки неіснуюче не приходить до буття інакше, як через щось суще. Таким чином, якби не було нічого сущого, неможливо було б, щоб щось перейшло в буття, і тому нічого не було б, а це в свою чергу не відповідає дійсності. Таким чином, не все суще випадкове, але в світі повинно бути щось необхідне ... Тому необхідно мати певну необхідну сутність, яка необхідна сама по собі, що не має зовнішньої причини своєї необхідності, але сама є причиною необхідності всіх інших; відповідно до загальної думки, це і є Бог.

Четвертий шлях виходить з різних ступенів, які виявляються в речах. Ми знаходимо серед речей більш-менш істинні чи благородні ... Але про більшу чи меншу ступінь говоримо в тому випадку, коли є різна приближеність до певної конечності ... Таким чином, є щось, в кінцевому ступені істинне, досконале і благородне, а значить, те, що існує в бутті; або ж те, що в найбільшому ступені є ... Але те, що в кінцевому ступені має певні якості, і є причиною всіх проявів цієї якості ... Звідси випливає, що є деяка сутність, яка є для всіх сутностей причиною блага і всякої досконалості, саме її ми і іменуємо Богом.

П'ятий шлях виходить з розпорядку природи. Ми переконуємося, що предмети, що позбавлені розуму – природні тіла, підпорядковуються доцільності. Це виходить з того, що їх дії завжди, або в більшості випадків, направлені до найкращого результату. Звідси випливає, що вони досягають мети не випадково, але будучи керовані свідомою волею. Оскільки ж самі вони позбавлені розуміння, вони можуть підкорятися доцільності лише остільки, оскільки їх направляє хтось обдарований розумом і розумінням, як стрілець направляє стрілу. Отже, є розумна істота, що має мету для всього, що відбувається в природі, і її ми іменуємо Богом.

Питання і завдання:

- 1. Як, за Т. Аквінським, співвідноситься філософське та теологічне знання?*
- 2. Якому з них Т. Аквінський віддає перевагу в пізнанні вищих істин?*
- 3. Яку роль відводить філософії Т. Аквінський?*
- 4. Перерахуйте п'ять доказів буття Бога, наведених Т. Аквінським.*

ПІКО ДЕЛЛА МІРАНДОЛА. ПРОМОВА ПРО ГІДНІСТЬ ЛЮДИНИ

... Вже всевишній Отець, Бог-Творець, створив за законами мудрості світове помешкання, що нам здається найяснішим храмом божества. Наднебесну сферу прикрасив розумом, небесні тіла одухотворив вічними душами. Брудні й засмічені частини нижнього світу наповнив різнорідною масою тварин. Але, закінчивши творіння, побажав майстер, щоб був хтось, хто оцінив би зміст такої великої роботи, любив би її красу, захоплювався її розмахом. Тому, завершивши всі справи ... задумав, нарешті, створити людину. Але не було нічого ані в прообразах, звідки творець зробив би нове потомство, ані в сховищах, що

подарував би в спадщину новому синові, ані в лавах небосхилу, де сидів сам споглядальник всесвіту. Вже все було завершено; все було розподілено за вищими, середніми і нижчими сферами. Але не личило батьківській міцності бути відсутньою в останньому потомстві нібито виснаженою, не слід було сумніватися в його мудрості у необхідній справі через відсутність поради, не личило його благодіючій любові, щоб той, хто в інших повинен був вихваляти божественну щедрість, змушений був засуджувати її в самому собі. І вирішив, нарешті, кращий творець, щоб для того, кому не зміг дати нічого власного, стало загальним усе те, що було властиве окремим творінням. Тоді прийняв Бог людину як творіння невизначеного образу й, поставивши його в центрі світу, сказав: «Не даємо ми тобі, о Адаме, ні свого місця, ні певного образу, ні особливого обов'язку, щоб і місце, і лице, і обов'язок ти мав за власним бажанням, відповідно до своєї волі та свого рішення. Образ інших творінь визначений у межах встановлених нами законів. Ти ж, не обмежений ніякими межами, визначиш свій образ на свій розсуд, у владу котрого я тебе віддаю. Я ставлю тебе в центрі світу, щоб звідти тобі було зручніше оглядати все, що є в світі. Я не зробив тебе ні небесним, ні земним, ні смертним, ні безсмертним, щоб ти сам, вільний і славний майстер, сформував себе в образі, який ти вважатимеш за кращий. Ти можеш переродитися в нижчі, нерозумні істоти, але можеш переродитися за велінням своєї душі і в вищі, божественні». О, вища щедрість бога-отця! О, вище і чарівне щастя людини, якій дано володіти тим, чим побажає, і бути тим, ким хоче!

Питання і завдання:

- 1. Яке місце у світі відводилось людині середньовічною філософією і в чому полягає кардинальна зміна у баченні місця людини в епоху Відродження?*
- 2. Завдяки якій властивості, за Міранолою, людина займає місце у центрі світу?*
- 3. Проаналізуйте, як в даному уривку Мірандола відобразив світовідчуття ренесансної епохи?*

БРУНО ДЖ. ПРО НЕСКІНЧЕННІСТЬ, ВСЕСВІТ І СВІТИ

... Сама природа має нескінченний простір ... для утримання ... незліченних світів потрібно нескінченний простір ...

Єдиним є, отже, небо, безмірний простір, лоно якого містить усе, ефірна сфера, в якій усе пробігає і рухається. У ньому – незліченні

зірки, сузір'я, кулі, сонця і землі, що чуттєво сприймаються; розумом ми доходимо висновку про нескінченну кількість інших. Безмірний, нескінченний всесвіт складений з цього простору і тіл, що містяться у ньому ...

... Я не знаю, чи усі вони нерухомі чи ж лише більша частина їх і чи рухаються одні з них навколо інших ... оскільки всесвіт нескінченний, необхідно, щоб існувала безліч сонць; тому що неможливо, щоб тепло та і світло одного-єдиного сонця могли випромінюватися по безмірному всесвіту... Тому потрібно прийняти, що існують ще незлічені сонця, багато з яких для нас помітні у вигляді маленьких тіл; але деякі можуть нам здаватися меншими зірками, хоча насправді, вони набагато більше тих, котрі здаються нам надзвичайно великими ...

Світи ж, як вони нам здаються, розрізняються за блиском і світлом і розташовані на певних відстанях один від одного; і жоден з них не ближче до іншого, ніж Місяць до Землі чи Земля до Сонця ...

На цих світах мешкають живі істоти, що обробляють їх, самі ж ці світи – найперші і найбільш божественні живі істоти всесвіту; і кожний з них точно так же складений з чотирьох елементів, як і той світ, у якому ми знаходимося, з тою тільки відмінністю, що в одних переважає одна активна якість, в інших же – інша, внаслідок чого одні чуттєві до води, інші ж до вогню.

Питання і завдання:

- 1. Які традиційні концепції підірвало вчення Дж. Бруно?***
- 2. Яке світоглядне значення мали натурфілософські погляди Дж. Бруно?***
- 3. Що говорить Дж. Бруно про можливість життя в інших світах?***
- 4. Як сучасна наука оцінює можливість існування життя на інших планетах?***

МАКІАВЕЛЛІ Н. ПРАВИТЕЛЬ

... Може зав'язатися суперечка, що краще: щоб правителя любили, а не боялись, чи навпаки. Відповідають, що бажано було б і те, і те. Але оскільки поєднати це важко, то куди краще навіювати страх, ніж бути любимим, якщо вже без чогось одного довелось б обійтися. Адже про людей загалом можна сказати, що вони невдячні, непостійні, лицемірні, боягузливі перед небезпекою, жадібні до наживи. Поки їм робиш добро, вони всі твої, пропонують тобі свою кров, майно, життя, дітей, все це доти, доки потреба далека, як я уже сказав, але тільки-но вона

починає наблизитися, люди вчиняють бунт. Правитель, який повністю покладається на їхні слова, вважаючи непотрібними інші заходи, пропадає. Річ у тім, що дружба, здобута грішми, а не величчю й шляхетністю душі, хоч і купується, але насправді її нема, і коли настане час, на неї розраховувати годі; при цьому люди менше бояться образити людину, яка викликала любов, ніж того, хто діяв страхом. Адже любов тримається узами вдячності, але оскільки люди лихі, то ці узи рвуться при всякій слушній для них нагоді. Страх же ґрунтується на боязні перед карою; він не полишає тебе ніколи.

Однак правитель повинен навіювати страх таким чином, щоб коли й не заслужити любові, то уникнути ненависті, бо цілком можливо страхати і водночас не стати ненависним. Він завжди цього доб'ється, якщо не займе ні майна громадян і підданців, ні дружин їхніх. Коли доведеться все-таки пролити чиясь кров, це треба робити, маючи для цього достатнє виправдання і явну причину, але більше треба утримуватися від чужого майна, бо люди скорше забудуть батькову смерть, ніж утрату спадщини. Крім того, привід забрати майно завжди підвернеться, і той, хто починає жити грабунком, завжди знайде привід захопити чуже; навпаки, нагоди пролити кров куди рідші і трапляються не так швидко ...

... Розумний правитель не може і не повинен бути вірним даному слову, якщо така вірність повертається проти нього і якщо вже немає тих причин, що змусили його дати обіцянку. Звісно, така засада нікуди б не годилася, якби всі люди були добрі, та оскільки вони лихі і не встоять на слові, даному тобі, то й тобі нема чого справджувати слово, дане їм. У правителя завжди знайдуться законні причини для виправдання. Щоб показати, скільки угод про замирення, скільки обіцянок стали через віроломство правителів непотрібними папірцями, порожнім звуком, за прикладом не треба далеко ходити. Хто спритніше за інших зумів діяти по-лисячому, той і виграв. Однак треба навчитися добре приховувати в собі лиса, бути великим вдавальником і лицеміром: адже люди такі простодушні, такі недалекі в своїх нетерплячих домаганнях, що ошуканець завжди знайде того, кого можна ошукати ...

Отже, правителю зовсім не обов'язково мати всі ці згадані чесноти, але обов'язково треба поводитися так, ніби він їх має. Більше того, я наважуся навіть сказати, що коли він має ці чесноти і завжди згідно з ними чинить, то це небезпечно, і що завжди краще тільки вдавати, ніби ти їх маєш. Правитель повинен здаватися милосердним, вірним, людяним, щирим, побожним, але йому треба так панувати над собою, щоб при потребі він міг стати зовсім інакшим і робити все навпаки. Дуже

важливо зрозуміти ось що: правитель, а надто новий правитель, не може керуватися всіма тими чеснотами, які створюють у людей добру славу, бо для збереження влади часто буває необхідно діяти не так, як велить вірність, милосердя, людяність, релігія. Нарешті, він повинен бути завжди готовим повернутися туди, куди віє вітер і хиляться терези удачі, не перестаючи, як я вже казав, по змозі робити добро, але вмінючи вдатися, якщо це необхідно, до зла ...

Питання і завдання:

- 1. Проаналізуйте, як співвідноситься мораль і політика у вченні Н. Макіавеллі.*
- 2. Що краще, на думку Н. Макіавеллі, щоб правителя любили чи боялися?*
- 3. Яким, згідно з Н. Макіавеллі, повинен бути справжній правитель?*

ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

БЕКОН Ф. НОВИЙ ОРГАНОН

Існує чотири види ідолів, які впливають на розум людини. Для того, щоб їх досліджувати, дамо їм імена. Назвемо перший вид ідолами роду, а другий – ідолами печери, третій – ідолами ринку, а четвертий – ідолами театру.

Ідоли роду знаходять основу у самій природі людини ... оскільки помилково стверджувати, що відуття людини є мірою речей. Навпаки, всі сприйняття як відчуттів, так і розуму ґрунтуються на аналогії людини, а не на аналогії світу. Розум людини уподібнюється до нерівного дзеркала, яке, домішуючи до природи речей свою природу, відображає речі у викривленому та спотвореному вигляді ...

Ідоли печери є заблудженнями окремої людини. Адже у кожного, окрім помилок, властивих усьому людському роду, є своя окрема печера, яка послаблює і викривляє світло природи. Відбувається це внаслідок особливих природжених властивостей кожного, або від виховання і бесід з іншими, або від читання книг та від авторитетів, перед якими він схиляється, або внаслідок різниці у враженнях, що залежать від того, чи отримують їх душі гарячкуваті, або ж душі холоднокровні і спокійні, або ще через якісь інші причини ... Ось чому Геракліт правильно сказав, що люди шукають знань у малих світах, а не у великому, або загальному, світі ...

Існують ще ідоли, що виникають унаслідок взаємопов'язаності та спільності людей. Ці ідоли ми називаємо, маючи на увазі спілкування і спільність людей, що породжують їх, ідолами ринку. Адже люди поєднуються мовою. Слова ж встановлюються відповідно до розуміння натовпу. Тому погане й безглузде використання слів дивним чином впливає на розум. Визначення і пояснення, якими звикли озброюватися й охороняти себе вчені люди, ніяк не допомагають справі. Слова наче гвалтують розум, змішують усе та ведуть людей до порожніх і нескінчених суперечок і тлумачень ...

Існують, нарешті, ідоли, які оселились у душах людей з різних догматів філософії, а також із спотворених законів доведень. Їх ми називаємо ідолами театру, оскільки ми вважаємо, що, скільки існує прийнятих або вигаданих філософських систем, стільки було зіграно вистав, що представили міфічні і штучні світи ... Ми маємо на увазі тут не лише загальні філософські вчення, а й численні аксіоми наук, які отримали силу внаслідок традиції, віри і безтурботності ...

Людський розум за своєю природою спрямований на абстрактне і плинне мислення ... Але краще ділити природу на частини, ніж абстрагуватися. Це й робила школа Демокрита, яка глибше, ніж інші, проникла у природу. Слід вивчати матерію, її внутрішній стан і зміни стану, чисту дію й закон дії або руху, оскільки форми є вигадками людської душі, якщо не назвати формами ці закони дії ...

... Ті, хто займався науками, були або емпіриками, або догматиками. Емпірики, подібно до мурахи, лише збирають і задовольняються зібраним. Раціоналісти, подібно до павука, видобувають тканину із самих себе. Бджола ж обирає проміжний спосіб: вона бере матеріал із садових і польових квітів, але розташовує й змінює його за своїми вміннями. Не відрізняється від цього і справжня справа філософії. Оскільки вона не засновується лише або переважно на силах розуму і не відкладає у свідомості недоторканий матеріал, що видобувається з природної історії та з механічних досвідів, але й змінює його і переробляє у досвіді. Отже, слід сподіватися на більш тісний і непорушний (чого до цих пір не було) союз цих здібностей – досвіду й розуму ...

... Для побудови аксіом слід вигадати іншу форму індукції, ніж та, яку використовували досі. Ця форма має застосовуватися не лише для відкриття і випробовування того, що називається початками, але й до менших, і до середніх, і, нарешті, до всіх аксіом. Індукція, яка відбувається через постійний перелік, є дитячою річчю: вона дає хиткі висновки і піддається небезпеці з боку суперечливих окремих частин,

виводячи рішення більшою частиною на підставі меншої, ніж слід, кількості фактів, причому лише тих, які є неявними. Проте індукція, яка буде корисною для відкриття й доведення у науках і мистецтві, повинна досліджувати природу за посередництвом потрібних відокремлень і винятків. І потім, після необхідної кількості заперечних суджень вона повинна дати висновок про позитивне. Цього досі не зроблено... Користуватися допомогою такої індукції потрібно не лише для відкриття аксіом, але й для визначення понять. На вказану індукцію і полягає... найбільше сподівання.

Питання і завдання:

- 1. Як образно характеризує Ф. Бекон переешкоди, що виникають на шляху пізнання людиною світу? Дайте характеристику кожної з переешкод.*
- 2. Який шлях пізнання Ф. Бекон вважає найбільш ефективним?*

ДЕКАРТ Р. МІРКУВАННЯ ПРО МЕТОД ДЛЯ ХОРОШОГО НАПРЯМКУ РОЗУМУ І ВІДШУКАННЯ ІСТИНИ В НАУКАХ

... Замість великої кількості правил, що утворюють логіку, я вважав би достатнім тверде і непохитне дотримання чотирьох наступних.

Перше – ніколи не приймати за істинне нічого, що я не пізнав би таким з очевидністю, інакше кажучи, ретельно уникати необачності й упередженості і включати в свої судження тільки те, що представляється моему розуму настільки ясно і настільки чітко, що не дає мені ніякого приводу піддавати їх сумніву.

Друге – поділяти кожне з досліджуваних мною утруднень на стільки частин, скільки це можливо і потрібно для кращого їхнього подолання.

Третє – дотримуватися визначеного порядку мислення, починаючи з предметів найбільш простих і найбільш легко пізнаваних і сходячи поступово до пізнання найбільш складного, припускаючи порядок навіть і там, де об'єкти мислення зовсім не дані в їхньому природному зв'язку.

І останнє – складати завжди переліки настільки повні й огляди настільки загальні, щоб була впевненість у відсутності недоглядів.

Питання і завдання:

- 1. Яких основних правил пропонує дотримуватись Р. Декарт у ході пізнання?*
- 2. Порівняйте основні методологічні ідеї Ф. Бекона і Р. Декарта і зробіть належні висновки.*

ГОББС Т. ЛЕВІАФАН, АБО МАТЕРІЯ, ФОРМА І ВЛАДА ДЕРЖАВИ ЦЕРКОВНОЇ І ЦИВІЛЬНОЇ

Люди є рівними від природи. Природа створила людей рівними щодо фізичних і розумових здібностей, хоча ми й помічаємо іноді, що одна людина фізично сильніша або розумніша за іншу ...

Через рівність виникає взаємна недовіра. З цієї рівності здібностей виникає рівність надій на досягнення наших цілей. Ось чому, якщо дві людини хочуть однієї й тієї ж речі, якою, проте, вони не можуть володіти удвох, вони стають ворогами. На шляху до досягнення їх мети (яка полягає головним чином у збереженні життя, а іноді в одній лише насолоді) вони намагаються знищити або підкорити один одного ...

Через взаємну недовіру – війна. З цієї взаємної недовіри людей немає більш розумного шляху для людини до забезпечення свого життя, як вжиття запобіжних заходів, тобто силою або хитрістю тримати в узді всіх, кого вона може, до тих пір поки не переконається, що немає іншої сили, досить значної, щоб бути для неї небезпечною ...

Таким чином, ми знаходимо в природі людини три основні причини війни: по-перше, суперництво; по-друге, недовіра; по-третє, жага до слави.

Перша причина змушує людей нападати один на одного з метою наживи, друга – в цілях власної безпеки, а третя – з міркувань честі. Люди, що керуються першою причиною, вживають насильство, щоб зробитися господарями інших людей, їхніх дружин, дітей і худоби; люди, що керуються другою причиною, вдаються до насильства з метою самозахисту; третя ж категорія людей вдається до насильства через дрібниці на зразок слова, посмішки, через незгоду в думці і інші прояви неповаги, безпосередньо чи на їхню адресу або на адресу їх рідних, друзів, їх народу, стану або імені.

При відсутності цивільного стану завжди має місце війна всіх проти усіх. Звідси очевидно, що, поки люди живуть без спільної влади, що тримає всіх їх у страху, вони знаходяться в тім стані, що називається війною, і саме в стані війни всіх проти всіх ...

Незручність подібної війни ... У такому стані немає місця для працьовитості, тому що нікому не гарантовані плоди його праці ... є вічний страх і постійна небезпека насильницької смерті, і життя людини самотнє, бідне, безпросвітне, тупе і короткочасне ...

Пристрасті, що схиляють людей до миру. Пристрасті, що роблять людей схильними до миру, суть страх смерті, бажання речей,

необхідних для доброго життя, і надія придбати їх своєю працьовитістю. А розум підказує підходящі умови миру, на основі яких люди можуть дійти згоди ...

Мета держави – головним чином забезпечення безпеки. Кінцевою причиною, метою або наміром людей (які від природи люблять свободу і панування над іншими) при накладанні на себе уз (якими вони пов'язані, як ми бачимо, живучи в державі) є турбота про самозбереження і при цьому про більш сприятливе життя ...

Яка не гарантується природним законом. Справді, природні закони (як справедливість, безпристрасність, скромність, милосердя і поведінка стосовно інших так, як ми бажали б, щоб вчиняли стосовно нас) самі по собі, без страху якої-небудь сили, що змушує їх дотримуватись, суперечать природним пристрастям, що спонукають нас до гордості, помсти тощо. А угоди без меча лише слова, які не в змозі гарантувати людині безпеку ...

Походження держави. Така загальна влада, яка була б здатна захищати людей від вторгнення чужоземців і від несправедливостей, заподіяних один одному, і, таким чином, надати їм ту безпеку, при якій вони могли б годуватися від праці рук своїх і від плодів землі і жити в достатку, може бути досягнена тільки одним шляхом, а саме шляхом зосередження усієї влади і сили в одній людині або у групі людей, котра більшістю голосів могла б звести всі волі громадян у єдину волю. Інакше кажучи, для встановлення загальної влади необхідно, щоб люди призначили одну людину або групу людей, що були б їхніми представниками ... Це реальна єдність, втілена в одній особі шляхом угоди, укладеної кожною людиною з кожною іншою таким чином, як немовби кожна людина сказала кожній іншій, я вповноважую цю людину або цю групу осіб і передаю їй моє право управляти собою за тієї умови, що ти таким же чином передаєш їй своє право і санкціонуєш усі її дії. Якщо це здійснилося, то безліч людей, об'єднана в такий спосіб в одній особі, називається державою, латиною – *civitas*. Таким є народження того великого Левіафана чи вірніше (висловлюючись більш шанобливо), того смертного бога, якому ми ... зобов'язані своїм миром і своїм захистом ...

Визначення держави. У цій людині чи групі осіб полягає сутність держави, котрій слід дати таке визначення: держава являє собою єдину особу, відповідальну за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою величезна кількість людей, для того щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх їх так, як вважатиме за потрібне для їхнього миру і загального захисту ...

... Для досягнення верховної влади є два шляхи. Один шлях – це фізична сила ... Другий шлях – це добровільна угода людей підкоритися людині або групі людей у надії, що ця людина чи ця група зуміють захистити їх від всіх інших. Така держава може бути названа політичною державою, або державою, заснованою на установленні ...

Питання і завдання:

- 1. Які, за Т. Гоббсом, вихідні причини виникнення держави?**
- 2. Яке визначення держави дає Т. Гоббс?**
- 3. Які функції, згідно з Т. Гоббсом, повинна виконувати держава?**

**КОНДОРСЕ Ж. А.
ЕСКИЗ ІСТОРИЧНОЇ КАРТИНИ ПРОГРЕСУ ЛЮДСЬКОГО
РОЗУМУ**

... Якщо розглядати ... розвиток з точки зору результатів стосовно маси індивідів, що співіснують одночасно в даному просторі, і якщо простежити його з покоління в покоління, тоді він нам уявляється як картина прогресу людського розуму.

Цей прогрес підпорядкований тим самим загальним законам, що спостерігаються в розвитку наших індивідуальних здібностей, бо він є результатом цього розвитку, що спостерігається одночасно у великій кількості індивідів, об'єднаних в суспільство. Але результат, що виявляється в кожен момент, залежить від результатів, котрі були досягнуті в минулому, і впливає на ті, які повинні бути досягнуті в майбутньому.

Ця картина, таким чином, є історичною, бо підвладна безперервним змінам, вона створюється шляхом послідовного спостереження за людськими суспільствами у різні епохи, які вони проходять.

Вона повинна представити порядок змін, виявити вплив, який чинить кожен момент на наступний, і показати, таким чином, у видозмінах людського роду, в безперервному його оновленні в нескінченності століть шлях, по якому він слідував, кроки, які він зробив, прагнучи до істини або щастя. Ці спостереження над тим, чим людина була, над тим, чим вона стала на даний час, допоможуть нам потім знайти засоби забезпечити і прискорити нові успіхи, на які її природа дозволяє їй ще сподіватися.

... Наші надії на поліпшення стану людського роду в майбутньому можуть бути зведені до трьох важливих положень: знищення нерівності

між націями, прогрес рівності між різними класами того ж народу, нарешті, дійсне удосконалювання людини ...

Коли взаємні потреби зближать всіх людей, найбільш могутні нації в якості своїх політичних принципів будуть вважати рівність між товариствами, подібно рівності між окремими людьми, і повагу до незалежності слабких держав як гуманне ставлення до невігластва й убогості; коли правила, що мають на меті придушити силу людських здібностей, будуть замінені такими, що будуть сприяти їх прояву і енергії. Чи можливо буде тоді боятися, що на земній кулі залишаться простори, недоступні освіті, де гордовитість деспотизму могла б протиставити істині довго непереборні перепони!

Настане, таким чином, момент, коли сонце буде освітлювати землю, населену тільки вільними людьми, що не визнають іншого пана, крім свого розуму; коли тирані і раби, священники і їх дурні або лицемірні знаряддя будуть існувати тільки в історії і на театральних сценах; коли до них будуть повертатися тільки для того, щоб шкодувати про їх жертви і ошуканих ними, щоб жах їх ексцесів нагадував про необхідність бути на сторожі, щоб вміти розпізнавати і придушувати силою свого розуму перші зародки забобонів і тиранії, якби коли-небудь вони наважилися знову з'явитися.

Питання і завдання:

- 1. Чи є прогрес людського розуму неминучим об'єктивним процесом?*
- 2. До яких наслідків для людського роду повинен привести, в кінцевому підсумку, прогрес людського розуму?*

КАНТ І. ВІДПОВІДЬ НА ПИТАННЯ: ЩО ТАКЕ ПРОСВІТНИЦТВО?

Просвітництво – це вихід людини зі стану свого неповноліття, в якому вона знаходиться з власної вини. Неповноліття є нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку когось іншого. Неповноліття з власної вини – це те, причина чого полягає не в нестачі розуму, а в бракові рішучості і мужності користуватися ним без керівництва з боку когось іншого ... Май мужність користуватися власним розумом! – Таке гасло Просвітництва.

Лінощі і боягузтво – ось причини того, що така велика частина людей, яких природа вже давно звільнила від чужого керівництва, все ж охоче залишаються на все життя неповнолітніми; з цих же причин так легко інші привласнюють собі право бути їх опікунами. Адже так зруч-

но бути неповнолітнім! Якщо у мене є книга, мисляча за мене, якщо у мене є духовний пастир, совість якого може замінити мою, і лікар, який приписував би мені певний спосіб життя тощо, то мені нічого й обтяжувати себе. Мені немає потреби мислити, якщо я в змозі платити; за цю нудну справу візьмуться замість мене інші ...

Отже, кожній окремій людині важко вибратися зі стану неповноліття, що став для неї майже природним. Це їй навіть приємно, і перший час вона дійсно не здатна користуватися власним розумом, так як їй ніколи не дозволяли робити таку спробу. Положення і формули – ці механічні знаряддя розумного вживання або, вірніше, зловживання своїми природними даруваннями – являють собою кайдани постійного неповноліття ... Ось чому лише небагатьом вдалося завдяки вдосконаленню свого духу вибратися зі стану неповноліття і зробити тверді кроки.

Питання і завдання:

- 1. Яке, за І. Кантом, основне гасло епохи Просвітництва?**
- 2. Що є причиною, згідно І. Канту, виникнення стану неповноліття з власної вини?**

КАНТ І. КРИТИКА ЧИСТОГО РОЗУМУ

Наше століття є справжнім століттям критики, якій має підпорядковуватися все. Релігія на основі своєї святості і законодавство на основі своєї величчч хочуть поставити себе поза цієї критики. Однак в такому випадку вони справедливо викликають підозру і втрачають право на ширю повагу, яка надається розумом тільки тому, що може встояти перед його вільним і відкритим випробуванням ...

... критика самого чистого розуму. Я розумію під цим ... критику здатності розуму взагалі по відношенню до всіх знань, до яких він може прагнути незалежно від будь-якого досвіду ...

Донині вважали, що всякі наші знання повинні узгоджуватися з предметами. ... чи не вирішимо ми завдання метафізики більш вдало, якщо будемо виходити з припущення, що предмети повинні узгоджуватися з нашим пізнанням, а це краще узгоджується з вимогою можливості апіорного знання про них, яке має встановити щось про предмети раніше, ніж вони нам дані. ... Якби споглядання повинно було узгоджуватися з властивостями предметів, то мені незрозуміло, яким чином можна було б знати щось а ргіогі про ці властивості; навпаки, якщо предмети (як об'єкти почуттів) узгоджуються з нашою здатністю

до споглядання, то я цілком уявляю собі можливість апіорного знання ...

... Ми будемо називати апіорними знання, безумовно незалежні від будь-якого досвіду, а не незалежні від того чи іншого досвіду. Їм протилежні емпіричні знання, або знання, можливі тільки а posteriori тобто за допомогою досвіду. У свою чергу з апіорних знань чистими називаються ті знання, до яких зовсім не домішується ніщо емпіричне. Так, наприклад, положення всяка зміна має свою причину є положення апіорне, але не чисте, тому що поняття зміни може бути отримано тільки з досвіду.

... необхідність і строга всезагальність є вірними ознаками апіорного знання й нерозривно пов'язані одна з одною ...

Не важко довести, що людське знання дійсно містить такі необхідні і в найсуворішому сенсі загальні, стало бути, чисті апіорні судження. Якщо потрібно знайти приклад у сфері наук, то варто лише вказати на всі положення математики; якщо потрібно знайти приклад із застосування самого буденного розсудку, то цим може бути твердження, що всяка зміна повинна мати причину.

Питання і завдання:

- 1. Що І. Кант має на увазі під критикою чистого розуму?**
- 2. Які знання І. Кант називає апіорними та апостеріорними?**
- 3. Що є головними ознаками апіорного знання згідно І. Канту?**

КАНТ І. ОСНОВИ МЕТАФІЗИКИ МОРАЛЬНОСТІ

... Воля мислиться як здатність визначати самого себе до здійснення вчинків згідно з уявленнями про ті чи інші закони. І така здатність може бути тільки в розумних істот. Те, що слугує волі об'єктивною підставою її самовизначення, є мета, а мета, якщо вона дається тільки розумом, повинна мати однакову значимість для всіх розумних істот ...

Тому я стверджую: людина і взагалі будь-яка розумна істота існує як мета сама по собі, а не тільки як засіб для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі; у всіх своїх вчинках, спрямованих як на саму себе, так і на інші розумні істоти, вона завжди повинна розглядатися також як мета ...

Таким чином, якщо повинен існувати вищий практичний принцип і по відношенню до людської волі – категоричний імператив, то цей принцип повинен бути таким, який виходячи з уявлення про те, що для кожного безумовно є метою, так як воно є мета сама по собі, становить

об'єктивний принцип волі, отже, може служити загальним практичним законом. Підстава цього принципу така: розумне ество існує як мета сама по собі. ... Практичним імперативом, буде наступний: роби так, щоб ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі всякого іншого так само як до мети і ніколи не відносився б до нього тільки як до засобу. Подивимося, чи може це бути виконано ...

По-перше, той, хто зайнятий думкою про самогубство, запитає себе, виходячи з поняття безумовного обов'язку по відношенню до самого себе, чи сумісний його вчинок з ідеєю людства як метою самої по собі. Якщо він, для того щоб уникнути тяжкого стану, руйнує самого себе, то він покладається на себе тільки як засіб для збереження задовільного стану до кінця життя. Але людина не є якоюсь річчю, отже, не є тим, що можна використовувати тільки як засіб; вона завжди і при всіх своїх вчинках повинна розглядатися як мета сама по собі. Отже, я не можу розпоряджатися людиною в моїй особі, калічити її, губити або вбивати ...

По-друге, що стосується безумовного обов'язку або обов'язку із зобов'язання ... по відношенню до інших, то той, хто має намір обманути інших неправдивою обіцянкою, негайно зрозуміє, що він хоче використовувати іншу людину тільки як засіб за умови, що остання не містила в собі також і мети. Адже той, ким я хочу користуватися для своїх цілей за допомогою такої обіцянки, ніяк не може погодитися з моїми діями по відношенню до нього і, отже, сам містити в собі мету цього вчинку. Це протиріччя принципу інших людей буде більш наочним, якщо навести приклади замахів на свободу і власність інших ...

По-третє, що стосується випадкового обов'язку по відношенню до самого себе, то недостатньо, щоб вчинок не суперечив в нашій особі людству як меті самій по собі; він повинен також бути з цим узгоджений. Адже у людстві є задатки більшої досконалості, що належать до числа цілей природи по відношенню до людства ...; нехтування ними, звичайно, сумісне зі збереженням людства як мети самої по собі, але не сумісне зі сприянням цій меті.

По-четверте, що стосується обов'язку по відношенню до інших, який вважається заслугою, то мета природи, що є у всіх людей, – їх власне щастя. Хоча, звичайно, людство могло б існувати, якби ніхто нічим не сприяв щастю інших, але при цьому навмисне нічого б від нього не відбирав, проте якби кожна людина не прагнула сприяти здійсненню цілей інших, наскільки це залежить від неї, то це було б негативною, а не позитивною відповідністю з [ідеєю] людства як цілі самої по собі. Адже якщо це уявлення дійсно має на мене вплив, то цілі

суб'єкта, який сам по собі є метою, повинні бути, наскільки можливо, також і моїми цілями ...

Питання і завдання:

- 1. Охарактеризуйте основні засади кантівського вчення про мораль.**
- 2. Яке формулювання має категоричний імператив І. Канта?**
- 3. Які аргументи наводить І. Кант задля підтвердження своєї філософії обов'язку?**

КАНТ І. КРИТИКА ПРАКТИЧНОГО РОЗУМУ

Обов'язок! Ти піднесене, велике слово, в тобі немає нічого приємного, що лестило б людям, ти вимагаєш підкорення ... і не погрожуєш тим, що вселяло б природну відразу в душі і лякало б; ти тільки встановлюєш закон, який сам по собі проникає в душу і навіть проти волі може здобути повагу до себе (хоча і не завжди виконання); перед тобою замовкають всі схильності, хоча б вони тобі потай і протидіяли, – де ж твоє гідне тебе джерело і де коріння твого благородного походження, що гордо відкидає всяку спорідненість зі схильностями, і звідки виникають необхідні умови тієї гідності, яку тільки люди можуть дати тобі?

Це може бути тільки те, що підносить людину над самою собою (як частиною світу, що сприймається почуттєво), що пов'язує її з порядком речей, який розсудок може мислити і якому разом з тим підпорядкований весь світ, що сприймається почуттєво, а з ним – існування людини в часі, що визначається емпірично, і сукупність всіх цілей (що може відповідати тільки такому безумовному практичному закону, як моральний). Це не що інше, як особистість, тобто свобода і незалежність від механізму всієї природи, що розглядається разом з тим як здатність істоти, яка підпорядкована особливим, а саме даним власним розумом, чистим практичним законам; отже, особа яка належить світу, що почуттєво сприймається, підпорядкована власній особистості, оскільки вона належить і до умосяжного світу; тому не слід дивуватися, якщо людина як така, що належить до обох світів повинна дивитися на власне ество по відношенню до свого другого і вищого призначення тільки з повагою, а на закони його – з величезною повагою ...

Питання і завдання:

- 1. В чому сутність і гуманістичний характер кантівської етики обов'язку?**
- 2. Що таке обов'язок за визначенням І. Канта?**

3. Як ви розумієте твердження І. Канта, що є дві основоположні цінності – «зоряне небо наді мною і моральний закон у мені» ?

**ФЕЙЄРБАХ Л. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ
МАЙБУТНЬОГО**

Вихідною позицією колишньої філософії було таке положення: Я – абстрактне, тільки мисляча істота; тіло не має відношення до моєї сутності; що стосується нової філософії, то вона виходить з положення: Я – справжнє, чуттєва істота; тіло входить в мою сутність; тіло в повноті свого складу і є моє Я, становить мою сутність. Колишній філософ, щоб захистити себе від уявлень, що спираються на почуття, щоб не осквернити абстрактних понять, мислив у невпинному протиріччі з почуттями, а новий філософ, навпаки, мислить у мирі та злагоді з почуттями ...

Людина відрізняється від тварини не тільки одним мисленням. Швидше за все її єство відмінно від тварини. Зрозуміло, той, хто не мислить, не є людиною, однак не тому, що причиною є мислення, але тому, що мислення є неминучим результатом і властивістю людської істоти.

Тому й тут немає нам потреби виходити за сферу чуттєвості, щоб побачити в людині істоту, що підноситься над тваринами. Людина ... істота універсальна, вона не є обмеженою і невільною, але необмежена і вільна, бо універсальність, необмеженість і свобода нерозривно пов'язані між собою. І ця свобода не зосереджена в якій-небудь особливій здатності – волі, так само як і ця універсальність не обмежується особливою здатністю сили думки, розуму – ця свобода, ця універсальність захоплює все її єство.

Нова філософія перетворює людину, включаючи і природу як базис людини, в єдиний, універсальний і вищий предмет філософії, перетворюючи, таким чином, антропологію, в тому числі і фізіологію, в універсальну науку. Істина не є матеріалізмом, або ідеалізмом, або фізіологією, або психологією; істина – це лише антропологія ... У чому суть мого методу? У тому, щоб за посередництвом людини звести все надприродне до природи та за посередництвом природи все надлюдське звести до людини.

Мистецтво, релігія, філософія чи наука складають прояв або розкриття справжньої людської сутності. Людина досконала, справжня людина тільки та, котра володіє естетичним або художнім, релігійним або моральним, а також філософським або науковим змістом. Взагалі

тільки та людина, яка не позбавлена ніяких істотних людських властивостей. «Я – людина, і ніщо людське для мене не є чужим». Це висловлювання, якщо його взяти в його загальному і вищому розумінні, є гаслом сучасного філософа ...

Питання і завдання:

- 1. Окресліть основні особливості філософської позиції Л. Фейєрбаха.*
- 2. Проаналізуйте наведені міркування, виділіть моменти, що підтверджують матеріалістичні погляди Л. Фейєрбаха?*
- 3. У чому зміст «антропологічного принципу» у філософії Л. Фейєрбаха?*

**МАРКС К. КАПІТАЛ.
ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ.**

... Мій діалектичний метод у своїй основі не тільки відрізняється від гегелівського, але є його прямою протилежністю. Для Гегеля процес мислення, який він перетворює під ім'ям ідеї в самостійний суб'єкт, є деміург реального, котре складає лише його зовнішній прояв. У мене ж, навпаки, ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній.

Містифікація, яку зазнала діалектика в руках Гегеля, аж ніяк не перешкодила тому, що саме Гегель перший дав всеосяжне і свідоме зображення її загальних форм руху. У Гегеля діалектика стоїть на голові. Треба її поставити на ноги, щоб розкрити над містичною оболонкою раціональне зерно ...

Питання і завдання:

- 1. У чому полягає, за К. Марксом, заслуга Г. Гегеля у дослідженні діалектики?*
- 2. У чому полягає корінна відмінність у розумінні діалектичного методу К. Марксом та Г. Гегелем?*

**МАРКС К. ЕКОНОМІЧНО-ФІЛОСОФСЬКІ РУКОПИСИ
1844 р.**

Політична економія виходить з факту приватної власності. Матеріальний процес, що реалізується в дійсності приватною власністю, вона укладає в загальні, абстрактні формули, котрі і набувають для неї потім значення законів. Ці закони вона не осмислює, тобто

не показує, як вони впливають із самої сутності приватної власності ... Праця виробляє не тільки товари: вона виробляє саму себе і робітника як товар ... Цей факт виражає лише наступне: предмет, вироблений працею, її продукт, протистоїть праці як якась чужа істота, як сила, що не залежить від виробника. Продукт праці є праця, закріплена в якомусь предметі, матеріалізована в ньому, це є опредмечування праці ... Опредмечування виступає як втрата предмета до такого ступеня, що в робітника віднімають найнеобхідніші предмети, необхідні не тільки для життя, але і для праці ...

Усі ці наслідки вже містяться в тому ..., що робітник ставиться до продукту своєї праці як до чужого предмета. Тому що за такої передумови ясно: чим більше робітник виснажує себе на роботі, тим могутнішим стає чужий для нього предметний світ, створюваний ним самим проти самого себе, тим бідніше стає він сам, його внутрішній світ, тим менше майна йому належить. Точно така ж ситуація й у релігії. Чим більше вкладає людина в Бога, тим менше залишається в ній самій. Робітник вкладає в предмет своє життя, але відтепер це життя належить уже не йому, а предмету ... Відчуження виявляється не тільки в кінцевому результаті, але й у самому акті виробництва, у самій виробничій діяльності ... У відчуженні предмета праці тільки підсумовується відчуження в діяльності самої праці. У чому ж полягає відчуження праці?

По-перше, у тому, що праця є для робітника чимось зовнішнім, що не належить до його сутності; у тому, що він у своїй праці не затверджує себе, а заперечує, відчуває себе не щасливим, а нещасним, не розвиває вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свої духовні сили. Тому робітник тільки поза працею відчуває себе самим собою, а в процесі праці він відчуває себе відірваним від самого себе ... У силу цього праця його не добровільна, а вимушена; це – примусова праця. Це не задоволення потреби в праці, а лише засіб для задоволення будь-яких інших потреб, але не потреби в праці. Відчуженість праці ясно позначається в тому, що, як тільки припиняється фізичний або інший примус до праці, від праці втікають, як від чуми ...

У результаті складається таке положення, що людина (робітник) почуває себе вільно діючим лише при виконанні своїх тваринних функцій – при їжі, питві ..., а у своїх людських функціях вона почуває себе тільки лише твариною ...

Діяльність виступає тут як страждання, сила – я безсилля ... власна фізична і духовна енергія робітника, його особисте життя ... – як обер-

нена проти нього самого, незалежна від нього діяльність, що йому не належить. Це є самовідчуження, тоді як вище мова йшла про відчуження речі ... Відчужена праця людини, відчужуючи від нього 1) природу, 2) його самого, його власну діяльну функцію, його життєдіяльність, тим самим відчужує від людини рід: вона перетворює для людини родове життя в засіб для підтримки індивідуального життя ...

Безпосереднім наслідком того, що людина відчужена від продукту своєї праці, від своєї життєдіяльності, від своєї родової сутності, є відчуження людини від людини. Коли людина протистоїть самій собі, то їй протистоїть інша людина. Те, що можна сказати про ставлення людини до своєї праці, до продукту своєї праці і до самої себе, те ж саме можна сказати і про ставлення людини до іншої людини, а також до праці і до предмета праці іншої людини.

Питання і завдання:

1. Які моменти виробничої діяльності, за К. Марксом, обумовлюють виникнення відчуження?

2. Які форми відчуження виділяє К. Маркс? Як вони взаємообумовлені?

ЕНГЕЛЬС Ф. АНТИ-ДЮРИНГ. ВСТУП

... Своє завершення ... новітня німецька філософія знайшла в системі Гегеля, велика заслуга якого полягає в тому, що він уперше представив весь природний, історичний і духовний світ у вигляді процесу, тобто в безперервному русі, зміні, перетворенні і розвитку, і зробив спробу розкрити внутрішній зв'язок цього руху і розвитку. З цієї точки зору історія людства ... постала як процес розвитку самого людства, і завдання мислення звелось тепер до того, щоб простежити послідовні ступені цього процесу серед усіх його блукань і довести внутрішню його закономірність серед всіх удаваних випадковостей.

Для нас тут байдуже, що Гегель не розв'язав цієї задачі. Його історична заслуга полягала в тому, що він поставив її. Задача ж ця є такою, що вона ніколи не може бути розв'язана окремою людиною. Хоча Гегель, поряд із Сен-Симоном, був найбільш універсальним розумом свого часу, але він усе-таки був обмежений, по-перше, неминучими межами своїх власних знань, а по-друге, знаннями і поглядами своєї епохи ... Але до цього приєдналася ще третя обставина. Гегель був ідеаліст, тобто для нього думки його голови були не відображеннями,

більш-менш абстрактними, дійсних речей і процесів, а, навпаки, речі і їх розвиток були для Гегеля лише втіленими відображеннями якоїсь «ідеї», що існувала десь ще до виникнення світу ... Гегелівська система ... страждала невиліковним внутрішнім протиріччям: з одного боку, її істотною передумовою був погляд на людську історію як на процес розвитку, що за самою своєю природою не може знайти розумового завершення у відкритті так званої абсолютної істини; але з іншого боку, його система претендує бути саме завершенням цієї абсолютної істини. Всеосяжна, раз назавжди завершена система пізнання природи й історії суперечить основним законам діалектичного мислення, але це, однак, аж ніяк не виключає, а, навпаки, передбачає, що систематичне пізнання усього зовнішнього світу може робити гігантські успіхи з кожним поколінням ...

Питання і завдання:

- 1. У чому полягає, з точки зору Ф. Енгельса, історична заслуга Г. Гегеля?*
- 2. Яке головне протиріччя, на думку Ф. Енгельса, притаманне системі Г. Гегеля?*

ТЕМА 5 . ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ

**СКОВОРОДА Г. ДІАЛОГ. ІМ'Я ЙОМУ – ПОТОП ЗМІЙНИЙ.
РОЗМОВЛЯЮТЬ ДУША Й НЕТЛІННИЙ ДУХ.**

Дух. ... Є ж три світи. Перший є всезагальний і світ населений, де живе все народжене. Цей, складений із незліченних світ-світів, і є великий світ. Інші два – часткові й малі світи. Перший – мікрокосм, тобто світик, малий світ, або людина. Другий світ символічний, тобто Біблія. У населеному будь-якому світі сонце є його око і око це є сонце. А як сонце є голова світу, то не дивно, що людина названа мікрокосм, тобто маленький світ. А Біблія є символічний світ, тому що у ній зібрані небесних, земних і глибинних створінь фігури, щоб вони були монументами, які ведуть нашу думку у поняття вічної природи, прихованої у тлінній так, як малюнок у фарбах своїх.

Душа. Що значить викопати закопані у міху зіниці?

Дух. Початок вічного відчуття залежить від того, щоб спершу пізнати самого себе, прозріти заховану у тілі своєю вічність і, наче

іскру у попелі своєму, викопати. Ця іскра – інші світи, і ця зіниця думки провидить у них вічність ...

Душа. Ти скажи мені, яка користь бачити у всьому два єства, а не одне? І яка в цьому втіха?

Дух. Це зображу тобі подібністю. Дуже хитрий художник намалював на стіні оленя й павича як живих. Цими образами син його – дитина – надзвичайно веселився. І старший син дивився з подивом. Художник з часом стер фарби, тварини зникли. Хлопчик від цього невтішно ридав, а старший сміявся ... Тепер скажи мені причину сміху і ридання?

Душа. О, не можу сказати, а від тебе прагну почути.

Дух. Звичайно, хлопчик думає, що тварини загинули, і тому плаче.

Душа. Як же не загинули, коли зникли?

Дух. Ах, не називай фарбу образом. Вона лиш тїнь в образі, а сила й серце є малюнок, тобто нематеріальна думка і таємні начерки, до яких фарба то пристає, то відстає так, як тїнь до своєї яблуні, і фарба є наче плоть а малюнок – як кість у тілі. Через це той, хто не розуміє малюнка, не накладе фарбу. Це старший розуміє і сміється. Справжні образи ще перед своєю появою на стіні завжди були в розумі художника. Вони не народилися й не загинуть. А фарби, то приліпившись до них показують їх у речовинному виді, то, відійшовши від них, прибирають із виду образ їх, але не відбирають вічного їхнього буття так, як зникаюча тїнь від яблуні не руйнує яблуні. І тоді-то буває справжнє малювання, коли воно погоджене з вічною сущих образів мірою, а з властивістю їх погоджені фарби ...

Дух. ... Всі три світи складаються із двох сутностей, які одне становлять, названих матерія і форма. Ці форми у Платона називаються ідеї, тобто видіння, види, образи. Вони суть першородні світи, таємні мотузки які тримають минущу тїнь, або матерію. У великому й у малому світі речовинний вид дає знати про сховані під ним форми, чи вічні образи. Таке ж і в символічному, або біблійному, світі зібрання створінь становить матерію. Та Боже єство, до якого своїм знаменням веде створіння, є форма. Бо і в цьому світі є матерія і форма, тобто плоть і дух, видимість і істина, смерть і життя, ... тлінне й нетлінне, чисте й нечисте, мертво й живе!

Питання і завдання:

1. Проаналізуйте онтологічне вчення Г. Сковороди – про три світи та дві натури.

2. Які платонієвські мотиви притаманні поглядам Г. Сковороди?

СКОВОРОДА Г. ТЛУМАЧЕННЯ ІЗ ПЛУТАРХА ПРО ТИШУ СЕРЦЯ

... Кожен повинен пізнати себе, тобто свою природу, чого вона шукає, куди веде, і за нею йти без всякого взагалі насильства, а й з найглибшою покірною. Чи ти кінь? – Носи вершника. Ти віл? – Носи ярмо. Чи ти хорт? – лови зайців ... Хай кожен буде задоволений своєю долею! Цар – владою, богослов – баченням воскресіння, мудрець – пошуками істини, благочестивий – чесним життям, багатий – багатством. Кожен має своє зло і добро, і кожному своє дано ...

Бог кожний стан обмежив з достатнім задоволенням за його мірою. Соромно чути, що найблагородніші люди, заздрячи не лише вченим, багатим, юристам, а й придворним комедіантам і прикрашаючи їх життя, наповнюють своє серце сильним неспокоєм. Втім різні людські пристрасті дають знати, що в серці нашому живуть два вічно текучі джерела: із цього тече неспокій, а із другого – спокій ... Немала шкоди спокоеві тоді, коли хто, згадуючи минуле життя, бачить у дзеркалі своєї пам'яті лиш прикрі випадки. ... Музиканти із високих і низьких звуків складають прекрасну й солодку симфонію, а муж мудрий із вдалих і невдалих випадків тче свого життя матерію і негарне поле на ній прикрашає узорами з квітів, щоб із гірких і солодких випадків красиво укласти собі життя, як складається день Господній з вечора й ранку, із п'тьми й світла.

Добрий і злий ангели приставляються при народженні до кожної людини. Від них-то у серці суперечні між собою пристрасті, або афекти: радість і печаль; безпека й страх; милість і злоба; правота й злочин; законт і беззаконня; задоволення й прикрість ... Не будемо безтямно охочими й жадібними до багатства й честі, тоді воно буде для нас солодким і втрата його не стурбує нас. Бо палка жадоба породжує жорстокий страх, а страх, роздуваючи полум'я жадібності, щоб не втратити, заважає насолоджуватись. ... Мудрий Анаксагор, втративши сина, сказав: «Він на те народився, щоб умерти». Не лише дивуйся, а й одночасно наслідуй. Відібрано чин? Скажи так: «Я на се брав, щоб повернути назад». Позбавлений багатства? Скажи: «Знаю, що воно минуще» ... Від неочікуваності трапляються усі страшні удари ... А якщо сталося щось дійсно тяжке, то втішай себе тим, що це турбує взагалі всіх.

Боже мій! Наскільки люди не розуміють, що всередині нас таємно живе істинне добро, яке ні тля не їсть, ні злодій не підкопує! Чому ж ти, людино, боїшся долі? Чи не бачиш, що вона може відібрати в тебе лиш

те, що порожнє, а над істинним твоїм добром влади не має? Воно вічно при тобі, вічно у твоїй владі. Серце твоє, думки твої, дух твій і розум – вони є корінь і початок твоєї фортуни ... Ах, пізнай себе, людино! Тоді долі сміливо скажеш те ж саме, що й Сократ: «Наклепники мої можуть вбити тіло моє, а не серце».

... «Не піду шляхом беззаконних і не позаздрю лукавим». Це в нашій силі, і це єдині двері, що ведуть у храм спокійного серця. Всіма силами намагайся не роздразнити твого внутрішнього судді, совість твою ... Ні пишний дім, ні царський рід, ні найвищий чин, ні тисячі золота й срібла, ні вченість, ні англійська мова, а лиш єдина дружня й милосердна совість. Вона-то й є всередині нас джерелом усіх чистих і чесних наших справ, що породжує якусь святую впевненість в собі й безстрашність, відкриває сердечному оку вічне солодке дзеркало пам'яті в якому бачимо нашу тверду надію, що нас зміцнює й живить під час старості ...

Питання і завдання:

- 1. У чому вбачає Г. Сковорода шляхи досягнення «тиші серця»?*
- 2. Використовуючи уривок з роботи «Про тишу серця» визначити, вчення яких напрямків античної філософії співзвучні поглядам Г. Сковороди?*

ЮРКЕВИЧ П. СЕРЦЕ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ЛЮДИНИ ЗА ВЧЕННЯМ СЛОВА БОЖОГО

Хто читає з належною увагою слово Боже, той легко може помітити, що в усіх священних книгах і в усіх богонатхненних авторів серце людське розглядається як осереддя всього тілесного й духовного життя людини, як найістотніший орган і щонайближче осереддя всіх сил, функцій, рухів, бажань, почувань і думок людини з усіма їхніми напрямками й відтінками ...

... Серце є хранитель і носій усіх тілесних сил людини ...

... Серце є центром душевного й духовного життя людини. Так, у серці започатковується і народжується рішучість людини на ті чи інші вчинки; у ньому виникають різноманітні наміри й бажання; воно є містище волі та її бажань ...

... Серце є центром всіх пізнавальних дій душі ...

... Серце є центром багатоманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей.

... Нарешті, серце є центром морального життя людини. У серці поєднуються всі моральнісні стани людини ... Серце є вихідним пунктом всього доброго та злого у словах, думках і вчинках людини, є добрий чи злий скарб людини ... Серце є скрижаль, на якому викарбуваний природний моральний закон ...

... Мислення не вичерпує собою всієї повноти духовного людського життя, так само як досконалість мислення ще не позначає всіх досконалостей людського духу ... діяльність людського духу має своїм безпосереднім органом у тілі не одну лише голову або головний мозок з нервами, що до нього йдуть, а розповсюджується значно далі й глибше всередину тілесного організму. Як єство душі, так і її зв'язок з тілом мають бути значно багатші й різноманітніші, ніж звичайно думають.

... Наші думки, слова й діла суть спочатку не образи зовнішніх предметів, а образи або вирази загального почуття душі, породження нашого сердечного настрою ...

... У серці людини знаходиться основа того, що її уявлення, почуття і вчинки набувають особливості, в якій виражається саме її душа, а не інша, і набувають такого особистого, приватно-визначеного спрямування, за силою котрого вони суть прояви не загальної духовної істоти, а окремої живої справді існуючої людини.

... Світ, як система явищ життєдайних, сповнених краси і знаменності, існує і відкривається найперше для глибокого серця і звідси вже для розуміючого мислення. Завдання, що їх вирішує мислення, походять врешті-решт не із впливів зовнішнього світу, а з потягів і нездоланих вимог серця.

Питання і завдання:

- 1. У чому філософські погляди П. Юркевича протистоять західноєвропейському раціоналізму?**
- 2. Як П. Юркевич витлумачує природу людського серця?**
- 3. У чому спільність поглядів Г. Сковороди і П. Юркевича?**

ТЕМА 6. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СВІТОВОЇ ФІЛОСОФІЇ

ШОПЕНГАУЕР А. АФОРИЗМИ ЖИТТЄВОЇ МУДРОСТІ

Аристотель ... розділяє блага людського життя на три класи – блага зовнішні, блага душевні і блага тілесні. Я, з свого боку, запозичу з цієї класифікації тільки її тричленність ...

1) Що таке людина, – тобто особистість в найширшому сенсі слова. До цього відносяться, таким чином, здоров'я, сила, краса, темперамент, моральний характер, розум і його розвиток.

2) Що людина має, – тобто будь-якого роду власність і володіння.

3) Чим людина представляється. Під цим виразом, як відомо, розуміють, якою є людина в уявленні інших, тобто власне якою вони її бачать. Таким чином, тут ми маємо справу з їх думкою про неї, яка проявляється в троякій формі – як честь, ранг і слава.

Розгляду під першою рубрикою підлягають ті відмінності між людьми, які створила сама природа ... Перед справжніми особистими перевагами, великим розумом або великим серцем, всі переваги рангу, народження, хоча б навіть королівського, багатства тощо – теж саме, що театральні царі перед справжніми ... і взагалі, очевидно, добробут людини, та й весь характер її існування, головним чином залежать від того, що в ній самій має постійне або тимчасове значення. Адже в цьому полягають безпосередньо її внутрішнє вдоволення і невдоволення, які перш за все є результатом її відчуття, воління і мислення; все ж зовнішнє впливає на її самопочуття лише опосередковано. Ось чому одні і ті ж зовнішні обставини і відносини позначаються на кожній людині зовсім по-різному, і в одних і тих же умовах кожен все ж таки живе в своєму особливому світі ... Світ, в якому живе кожен з нас, перш за все залежить від того, як ми його собі уявляємо, – він приймає різний вигляд, залежно від індивідуальних особливостей психіки: для одних він виявляється бідним, порожнім і вульгарним, для інших – багатим, повним інтересу і сенсу ... Меланхолік бачить трагедію там, де сангвінік вбачає лише цікавий конфлікт, а флегматик – щось малозначне ... Тому, при цілком однакових об'єктивних даних, але різних суб'єктивних, а також в зворотному випадку, дійсність приймає зовсім інший вигляд ... Говорячи простіше, всякий замкнений в своїй свідомості, так само, як і в своїй шкірі, і тільки в ній живе безпосередньо: ось чому йому не можна надати великої допомоги ззовні ... Так як все, що для людини існує і відбувається, безпосередньо існує все ж таки лише в

її свідомості і здійснюється для цієї останньої, то найбільш істотне значення має природа самої свідомості, і в більшості випадків вона має більше значення, ніж ті образи, які в ній виникають ...

... Ніхто не може вийти зі своєї індивідуальності ... Індивідуальністю заздалегідь визначена міра можливого для неї щастя. Особливо межі її духовних сил раз і назавжди визначають її здатність до піднесених насолод. Якщо вони вузькі, то марні будуть всі зусилля ззовні, марно буде все, що можуть зробити для неї люди і щастя: вона не в змозі буде переступити міру звичайного, напівтваринного людського щастя і достатку; їй залишаться чуттєві насолоди, добросердне і безтурботне сімейне життя, спілкування з близькими і вульгарне провадження часу. Навіть освіта не може зробити дуже багато для розширення її кругозору, хоча деяких результатів вона і досягає. Оскільки вищі, найрізноманітніші і найбільш міцні насолоди це – духовні, як би ми не обманювалися на цей рахунок в молодості; а ці задоволення залежать головним чином від духовних сил ...

... Обумовлений цілковитим здоров'ям і щасливою організацією спокійний і веселий характер, ясний, живий, проникливий розум, помірна, лагідна воля, що дає чисту совість, – ось переваги, які не може замінити жоден рай, жодне багатство. Адже те, що таке людина сама по собі, те, що залишається наодинці з нею і чого ніхто не може їй дати або у неї відібрати, має, очевидно, для неї більш істотне значення, ніж все, чим би вона не володіла і ким би вона не була в очах інших. Людина, з багатим внутрішнім світом, перебуваючи насамоті, знаходить розвагу в своїх власних думках і фантазіях, тоді як нерозумну людину не захистить від вбивчої нудьги навіть постійна зміна компанії, видовищ, прогулянок і розваг. Добра, помірна, миролюбна людина може бути задоволена і в бідності, тоді як жадібну, заздрісну і злу не задовольнить ніяке багатство ... Ось чому Горацій і говорить про себе: «Є люди, у яких немає коштовностей, мармуру, слонової кістки, тірренських статуєток, картин, срібла, одягу, пофарбованих гетульським пурпуром; є і такі, хто не прагне до всього цього».

Також і Сократ, побачивши розкладені для продажу предмети розкоші, зауважив: «Як багато, однак, існує такого, чого я не потребую».

Таким чином, для нашого щасливого життя першою і найсуттєвішою умовою є – те, що таке ми є, наша особистість; і це вже тому, що вона діє завжди і при будь-яких обставин ...

... Розумніше прагнути до підтримки свого здоров'я і розвитку своїх здібностей, ніж до придбання багатства; звідси не треба, однак, робити помилкового висновку, ніби ми не повинні піклуватися про придбання

необхідних і належних коштів. Але власне багатство, тобто його великий надлишок, мало сприяє нашому щастю, і тому більшість багатіїв відчують себе нещасними: у них немає духовного розвитку, немає знань і, отже, немає ніяких об'єктивних інтересів, які могли б залучити їх до розумової роботи ... Проте люди в тисячу разів більше піклуються про багатство, ніж про розумовий розвиток, хоча все-таки цілком безсумнівно, що те, що таке людина, набагато важливіше для нашого щастя, ніж те, що людина має. І ми бачимо дуже багато людей, що невпинно працюють, працюючих, як мурахи, з ранку до вечора зайнятих примноженням свого вже існуючого багатства. Вони не знають нічого поза вузького кругозору потрібних для цієї мети засобів; їх розум порожній і тому несприйнятливий до всього іншого. Для них недоступні вищі, духовні насолоди, які вони марно намагаються замінити тими швидкоплинними, чуттєвими задоволеннями, що вимагають мало часу, але багато грошей та які вони собі іноді дозволяють ...

Таким чином, для щасливого людського життя найістотнішим є те, що людина має в самій собі ...

Питання і завдання:

- 1. Які основні характеристики виділяє А. Шопенгауер?*
- 2. Як Ви розумієте тезу А. Шопенгауера: індивідуальністю заздальдіть визначена міра можливого для людини щастя?*
- 3. Яку ієрархію цінностей пропонує А. Шопенгауер?*

САРТР. Ж.-П. ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ – ЦЕ ГУАНІЗМ

... Отже, що таке екзистенціалізм?

Більшості людей, що вживають це слово, було б дуже важко його пояснити, бо тепер, коли воно стало модним, екзистенціалістами стали проголошувати і музикантів, і митців ... Це схоже на те, що внаслідок відсутності авангардного вчення, подібного до сюрреалізму, люди, охочі до сенсацій і ті, що жадають скандалів, звертаються до філософії екзистенціалізму, яка, між іншим, у цьому відношенні нічим не може їм зарадити. Адже це суто послідовне вчення, яке найменше претендує на скандальну популярність і яке адресоване перш за все спеціалістам та філософам. Проте можна легко дати йому визначення.

Утім, справа дещо ускладнюється тим, що є два різновиди екзистенціалістів: по-перше, це християнські екзистенціалісти, до яких я зараховую Ясперса та Габрієля Марселя, який сповідує католицизм; і, по-друге, екзистенціалісти-атеїсти, до яких належать Гайдеггер і

французькі екзистенціалісти, у тому числі я сам. І тих, й інших поєднують лише переконання в тому, що існування передує сутності, або, якщо хочете, треба виходити з суб'єкта. Як це, власне, слід розуміти?

Візьмемо виготовлений людськими руками предмет, наприклад книгу або ніж для розрізання паперу. Його зроблено ремісником, який керувався при його виготовленні певним поняттям, а саме поняттям ножа, а також завчасно відомою технікою, що передбачається цим поняттям і є, по суті, рецептом виготовлення. Таким чином, ніж є предметом, який, з одного боку, виробляється певним способом, а з іншого – несе певну користь. Неможливо уявити собі людину, яка б виготовляла цей ніж, не знаючи, навіщо він потрібний. Отже, ми можемо сказати, що у ножа є сутність (тобто є сума прийомів та якостей, які дають можливість його виготовити та визначити), що передує його існуванню. І це зумовлює наявність тут, переді мною, цього ножа чи цієї книги. У цьому випадку ми маємо справу з технічним поглядом на світ, згідно з яким виготовлення передує існуванню ...

... Є принаймні одне буття, в якого існування передує сутності, буття, яке існує раніше, ніж його можна визначити яким-небудь поняттям, і цим буттям є людина, або, за Гайдеггером, людська реальність. Що це означає: «Існування передує сутності»? Це означає, що людина спочатку існує, зустрічається, з'являється у світ, і тільки потім вона визначається.

Для екзистенціаліста людина не піддається визначенню тому, що первісно нічим не є. Людиною вона стає лише згодом, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, немає ніякої природи людини, як немає Бога, що її задумав би. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, а й така, якою вона хоче стати. І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє свою волю вже після того, як починає існувати, і після цього пориву до існування, то вона є лише тим, що сама з себе робить. Таким є перший принцип екзистенціалізму ... Але якщо існування дійсно передує сутності, то людина відповідає за те, чим вона є. Таким чином, насамперед екзистенціаліст віддає кожній людині у володіння її буття та покладає на неї повну відповідальність за існування.

Але коли ми кажемо, що людина відповідальна, то це не означає, що вона відповідає тільки за свою індивідуальність. Вона відповідає за всіх людей. Слово «суб'єктивізм» має два значення, і наші опоненти користуються цією двозначністю. Суб'єктивізм означає, з одного боку, що індивідуальний суб'єкт сам себе вибирає, а з іншого боку – що людина

не може вийти за межі людської суб'єктивності. Саме друге трактування є глибоким значенням екзистенціалізму. Коли ми кажемо, що людина сама себе вибирає, ми маємо на увазі, що кожний з нас вибирає себе, але цим ми також хочемо сказати, що, обираючи себе, ми обираємо всіх людей. Справді, немає жодної нашої дії, яка, створюючи з нас людину, якою б ми хотіли бути, не створювала б водночас образ людини, якою вона, згідно з нашими уявленнями, повинна бути. Вибрати себе так чи інакше означає одночасно стверджувати цінність того, що ми вибираємо, оскільки ми в жодному разі не можемо вибирати зло. Те, що ми вибираємо, – завжди благо. Але ніщо не може бути благом для нас, не будучи благом для всіх. Якщо, з іншого боку, існування передусе сутності і якщо ми хочемо існувати, створюючи одночасно наш образ, то цей образ має вагу для всієї нашої епохи в цілому. Таким чином, наша відповідальність набагато більша, ніж ми могли б припускати, тому що поширюється на все людство. ... Я відповідальний, таким чином, за себе самого й за всіх і створюю певний образ людини, який вибираю; вибираючи себе, я вибираю людину взагалі.

Це дає нам можливість зрозуміти, що ховається за такими гучними словами, як «стурбованість», «закинутість», «розпач». Як ви побачите, в них закладено надзвичайно просте значення. По-перше, що ми розуміємо під турботою? Екзистенціаліст охоче проголосить, що людина – це турбота. А це означає, що людина, яка на що-небудь зважається та усвідомлює, вибирає не тільки своє власне буття, а й те, що вона ще й законодавець, який вибирає одночасно з собою і все людство, не може уникнути почуття повної та глибокої відповідальності. Проте багато людей не відчують жодної стурбованості, але ми вважаємо, що ці люди ховають це почуття, що їх дії торкаються лише їх самих, а коли їм кажеш: а що, коли б усі так робили? – І вони знизують плечима і відповідають: але ж усі так не чинять. Однак насправді завжди треба запитувати: а що б відбулося, коли б усі так чинили? Цієї думки, що турбує, можна уникнути, лише виявивши деяку нечесність. Той, хто говорить неправду, виправдовуючись тим, що всі так чинять, не в згоді з совістю, бо факт брехні означає, що брехні надається значення універсальної цінності. Стурбованість є, навіть якщо її не приховують. Це та турбота, яку С. К'єркегор називав турботою Авраама. Ви знаєте цю історію. Ангел наказав Авраамові принести в жертву сина. Добре, якщо це насправді був ангел, який прийшов і сказав: ти – Авраам і ти пожертвуєш своїм сином. Але кожен має право спитати: чи справді це ангел і чи справді я Авраам? Де докази? В одній божевільній були галюцинації: з нею говорили по телефону і віддавали накази. На запи-

танья лікаря: «Хто з вами розмовляє?» – вона відповіла: «Він каже, що він Бог». Але що було їй доказом, що це був Бог? Якщо мені явиться ангел, то звідки я дізнаюся, що це насправді ангел? І якщо я почую голоси, то хто доведе, що вони несуться з небес, а не з пекла чи підсвідомості, що це не наслідок патологічного стану? Хто доведе, що вони звернені саме до мене? Чи справді мене призначено для того, щоб нав'язати людству мою концепцію людини і мій вибір? У мене ніколи не буде жодного доказу, мені не буде дано жодного знамення, щоб у цьому пересвідчитися. Якщо я почую голос, то тільки мені вирішувати, чи є він закликком ангела. Якщо я визнаю цей вчинок добродійним, то саме я, а не хтось, вирішує, що цей вчинок добродійний, а не лихий. Мені зовсім не обов'язково бути Авраамом, проте на кожному кроці я мушу вчиняти те, що буде прикладом для інших. Для кожної людини все відбувається так, наче погляди всього людства спрямовані на неї і всі співвідносять свої дії з її вчинками. І кожна людина повинна собі сказати: чи справді я маю право діяти так, щоб людство діяло за зразком моїх вчинків? Якщо вона не говорить собі цього, то приховує від себе свою стурбованість. Ідеться тут про те почуття, що веде до квієтизму, до бездіяльності. Це – турбота, яка відома всім, хто брав на себе яку-небудь відповідальність ...

Говорячи про «закинутість» (улюблений вираз Гайдеггера), ми хочемо сказати тільки те, що Бога нема і що звідси необхідно робити всі висновки ... Достоевський якось писав, що «якщо Бога нема, то все дозволено». Це – вихідний пункт екзистенціалізму. Справді, все дозволено, якщо Бога не існує, а тому людина є закинутою, їй немає на що спертися ані в собі, ані зовні. По-перше, у неї немає виправдань. Справді, якщо існування передує сутності, то посиланням на раз і назавжди дану людську природу нічого не можна пояснити. Інакше кажучи, немає детермінізму, людина є вільною, людина – це свобода.

З іншого боку, якщо Бога немає, ми не маємо перед собою жодних моральних цінностей або приписів, які б виправдовували наші вчинки. Таким чином, ні за собою, ні перед собою, у світлому царстві цінностей – у нас немає ні виправдань, ні пробачень. Це і є тим, що я висловлюю словами: людина приречена бути вільною. Приречена, тому що, колись закинута у світ, вона відповідає за все, що робить. Екзистенціаліст не вірить у всесилля пристрасті. Він ніколи не стане стверджувати, що шляхетна пристрасть – це руйнівний потік, що неблаганно штовхає людину на певні вчинки і тому може бути виправданням. Він вважає, що людина відповідальна за свої пристрасті. Екзистенціаліст не вважає також, що людина може отримати на Землі допомогу у вигляді якогось

знаку, наданого йому як орієнтир. На його думку, людина сама розшифровує знамення, до того ж так, як їй заманеться. Він вважає, отже, що людина, не маючи жодної підтримки й допомоги, приречена щораз винаходити людину. В одній своїй чудовій статті Понж писав: «Людина – це майбутнє людини». І це цілком правильно. Але зовсім неправильно розуміти це так, що майбутнє визначене верхами і відомо Богові, тому в такому разі це вже не майбутнє. Розуміти цей вислів потрібно в тому сенсі, що якою б не була людина, попереду її завжди очікує незвідане майбутнє.

Звичайно, свобода, як визначення людини, не залежить від іншого, але, як тільки починається дія, я зобов'язаний бажати разом з моєю свободою свободу інших; я можу приймати як мету мою свободу лише в тому випадку, якщо поставлю своєю метою також і свободу інших.

Мені дорікали за саме питання: чи є екзистенціалізм гуманізмом? Мені говорили: «Адже ви ж писали в «Нудоті», що гуманісти не праві, ви посміялися над певним типом гуманізму, навіщо тепер до нього повертатися?». Справді, слово «гуманізм» має два зовсім різних трактування. Під гуманізмом можна розуміти теорію, що розглядає людину як мету й вищу цінність. ... Такий гуманізм абсурдний, тому що тільки собака або кінь міг би дати загальну характеристику людині й заявити, що людина дивовижна, чого вони, до речі, зовсім не збираються робити, принаймні, наскільки мені відомо. Але не можна визнати, щоб про людину могла судити людина. Екзистенціалізм звільняє її від усіх подібних суджень. Екзистенціаліст ніколи не розглядає людину як мету, тому що людина завжди незавершена. І ми не зобов'язані думати, що є певне людство, якому можна поклонитися на зразок Огюста Конта. Культ людства призводить до замкнутого гуманізму Конта й – варто сказати – до фашизму. Такий гуманізм нам не потрібний.

Але гуманізм можна розуміти й в іншому значенні. Людина перебуває постійно поза собою. Власне проектуючи себе й втрачаючи себе зовні, вона існує як людина. З іншого боку, вона може існувати, тільки ставлячи трансцендентні цілі. Будучи цим виходом за межі, вловлюючи об'єкти лише у зв'язку з цим подоланням самої себе, вона перебуває в серцевині, у центрі цього виходу за власні межі. Немає жодного іншого світу, крім людського, світу людської суб'єктивності. Цей зв'язок трансцендентності, що конститує людину (не в тому розумінні, в якому трансцендентний Бог, а в значенні виходу за свої межі), і суб'єктивності – у тому розумінні, що людина не замкнута у собі, а завжди присутня у людському світі, і є те, що ми називаємо екзистенціальним гуманізмом. Це гуманізм, оскільки ми нагадуємо

людині, що немає іншого законодавця, крім неї самої, у закинутості вона буде вирішувати свою долю; оскільки ми показуємо, що реалізувати себе по-людськи людина може не шляхом занурення в саму себе, але в пошуку цілі зовні, якою може бути звільнення або ще яке-небудь конкретне самоствердження.

Питання і завдання:

- 1. Які проблеми складають предмет дослідження філософії екзистенціалізму, які основні категорії відображають її проблематику?*
- 2. Як екзистенціалізм тлумачить сутність та існування людини?*
- 3. Як з точки зору екзистенціалізму співвідноситься свобода і відповідальність людини?*

КАМІЮ А. ЕСЕ ПРО АБСУРД, МІФ ПРО СІЗІФА

Боги засудили Сізіфа піднімати величезний камінь на вершину гори, звідки ця брила незмінно скочувалася вниз. У них були підстави вважати, що немає кари жахливішої, ніж даремна і безнадійна праця ...

Є різні думки про те, як він став вічним трудівником пекла. Йому докоряли насамперед за легковажне ставлення до богів. Він розголошував їх секрети ... Гомер розповідає також, що Сізіф закував у кайдани Смерть. Плутон не міг винести видовища свого царства, що спорожніло та затихло. Він послав бога війни, який визволив Смерть з рук її переможця.

Кажуть також, що, вмираючи, він вирішив випробувати любов дружини і наказав їй кинути його тіло на площі без поховання. Так Сізіф виявився в пеклі. Обурившись покірністю, що настільки далека від людинолюбства, він отримав від Плутона дозвіл повернутися на землю, щоб покарати дружину. Але варто було йому знову побачити вигляд земного світу, відчуті воду, сонце, теплоту каменів і моря, як у нього зникло бажання повертатися в світ тіней. Нагадування, попередження і гнів богів були марні. Багато років він продовжував жити на березі затоки, де шуміло море і посміхалася земля. Знадобилося втручання богів, з'явився Меркурій, схопив Сізіфа і силоміць потягнув в пекло, де його вже чекав камінь ...

Цей міф трагічний, оскільки його герой наділений свідомістю. Про яку кару могла б йти мова, якщо б на кожному кроці його підтримувала надія на успіх? Сізіф ... знає про нескінченність своєї сумної долі; про неї він думає під час спуску. Ясність бачення, яка повинна бути його мукою, обертається в його перемогу ... істини, що здатні знищити нас

відступають, як тільки ми розпізнаємо їх ... Вони перетворюють долю в справу рук людини, справа, яка має вирішуватися серед людей ...

У невловиму мить, коли людина обертається і кидає погляд на прожите життя, Сізіф, повернувшись до каменя, споглядає нескладну послідовність дій, що стала його долею. Вона створена ним самим, з'єднана в одне ціле його пам'яттю і скріплена смертю. Перекоаний в людському походженні всього людського, сліпець, який бажає бачити і знає, що ночі не буде кінця, продовжує шлях. І знову скочується камінь.

Я залишаю Сізіфа біля підніжжя його гори! Ноша завжди знайдеться. Але Сізіф вчить вищій вірності, яка відкидає Богів і рухає камені. Він вважає, що все добре. Цей всесвіт, відтепер позбавлений володаря, не здається йому ні безплідним, ні нікчемним. Кожна крихта каменю, кожен відблиск руди на опівнічній горі становить для нього цілий світ. Однією боротьби за вершину досить, щоб заповнити серце людини. Сізіфа слід уявляти собі щасливим.

Питання і завдання:

- 1. У чому сенс тієї кари, котру боги наклали на Сізіфа?*
- 2. Як поставився Сізіф до своєї долі? Чому з точки зору А. Камю «Сізіфа слід уявляти собі щасливим»?*
- 3. У чому на прикладі Сізіфа автор бачить екзистенціальне ставлення до світу?*

ФРЕЙД 3. ВСТУП ДО ПСИХОАНАЛІЗУ

... Двома своїми твердженнями психоаналіз тяжко ображає весь світ і породжує неприхильність до себе; одне з цих тверджень зіткнулося з інтелектуальним упередженням, друге – з естетично-моральним ...

... Перший з цих нелюбих постулатів психоаналізу проголошує: психічні процеси самі по собі неусвідомлювані, усвідомлюються тільки поодинокі акти і фрагменти цілісного психічного життя ... Згідно з вашим визначенням, психічне життя – це процеси, подібні до почуттів, думок, бажань, а психоаналіз обстоює, що є неусвідомлені думки й неусвідомлені бажання ... Визнавши існування неусвідомлюваних психічних процесів, ми відкриваємо цілком новий напрямок у житті суспільства й розвитку науки ...

... Друге твердження, що ним психоаналіз пишається як одним із своїх здобутків, проголошує: інстинкти, що їх звикли вважати за суто сексуальні як у вузькому, так і в широкому розумінні слова, відіграють незвичайно велику й понині ще не досить оцінену роль у виникненні

нервових і психічних хвороб. Ба більше, ці самі сексуальні інстинкти, крім того, великою мірою сприяють найвищим культурним, мистецьким і соціальним досягненням людського духу ...

... Ми вважаємо, що культура створюється під тиском боротьби за існування коштом відмови від задоволення інстинктів і що здебільшого вона завжди створюється заново, бо кожна окрема людина, стаючи членом людського суспільства, жертвує задоволенням інстинктів задля громадського добра. Серед цих природних інстинктів, котрі доводиться тамувати, сексуальні інстинкти посідають найчільніше місце; їхня енергія при цьому сублімується, тобто відвертається від сексуальних цілей і спрямовується на соціальну вищу, вже не сексуальну мету. Але таке становище нестабільне, сексуальні інстинкти приборкувати важко, перед кожним, хто прагне прилучитися до культурної роботи, постає небезпека, що йому не вдасться по-іншому спрямувати свої сексуальні інстинкти. Суспільство знає, що нема більшої загрози для культури, ніж визволення сексуальних інстинктів і спрямування їхньої енергії на первісні властиві їм об'єкти. Суспільству не до вподоби, коли йому нагадують про його такі непевні підвалини, воно нітрохи не зацікавлене в тому, щоб визнавати силу статевих інстинктів і з'ясовувати кожному окремому членові суспільства всю вагу сексуального життя; задля виховної мети суспільство прагне радше приховати геть усе, що спроможне привернути увагу до цієї царини. Через те й не погоджується з отакими результатами психоаналітичних досліджень і воліє затаврувати їх як естетично відразливі, морально ниці або ж просто небезпечні. Але ж негоже висувати такі закиди проти нібито об'єктивних наукових досліджень. Аби прямо висунути заперечення, їх слід перевести в царину інтелекту ...

... Ми вже не хочемо вживати слово «неусвідомлене» в системному розумінні і воліємо тому, що його ми досі позначали цим словом, дати якусь кращу назву, яка вже не породжуватиме непорозумінь. Зіпершись на таке слововживання в Ніцше ..., ми надалі називатимемо його «Воно». Цей неконкретизований займенник видається дуже підходящим, бо відображує головну прикмету цієї психічної царини – її чужість для Я. Отже, над-Я, Я і Воно – це три округи, царини, провінції, на які ми розкладаємо психічний апарат особистості ...

... Ми трохи наблизимось до Воно з допомогою порівняння, назвавши його хаосом, казаном, у якому киплять і вирують збудження. Ми уявляємо, ніби Воно зрештою відкрите для соматичних впливів, бо сприймає інстинктивні потреби, які набувають у ньому свого психічного вияву ... Від інстинктів до Воно припливає енергія, але йо-

му бракує організації та виявів загальної волі, окрім намагань задовольнити інстинктивні потреби, дотримуючись принципу насолоди Для процесів, що відбуваються у Воно, закони логічного мислення, передусім закон суперечності, нічого не означають ... У Воно нема нічого, що можна було б порівняти з запереченням ... У Воно нема нічого, що відповідало б уявленням про час ... Бажання, які не змогли вимкнутись із Воно, стають, по суті, безсмертними і навіть через десятки років видаються такими, немов щойно виникли ...

... Цілком зрозуміло, що Воно не визнає ніяких оцінок, не знає добра і зла, не має моралі. Економічний, або, якщо ваша ласка, кількісний чинник, тісно пов'язаний із принципом насолоди, панує над усіма процесами. На нашу думку, всі інстинктивні наснаження, що вимагають розряду, певного відпливу енергії, перебувають у Воно ... Про одну з характеристик власне Я – тією мірою, якою його можна відділити від Воно і над-Я – ми найпевніше дізнаємось, узявши до уваги зв'язок Я з зовнішньою, поверхневою частиною психічного апарату ... Ця система звернена до зовнішнього світу, опосередковує його сприйняття, і саме в ній під час її функціонування виникає феномен усвідомленості. Це орган чуттів усього психічного апарату, що, до речі, сприймає не тільки збудження, які надходять ззовні, а й ті, що надходять із глибин психіки. Навряд чи потрібно обґрунтовувати погляд, що Я тієї частини – це Воно, яке через близькість і вплив зовнішнього світу зазнало змін, пристосувалося до сприймання подразників і до захисту від них; його можна порівняти з оболонкою, яку будує навколо себе грудочка живої речовини. Зв'язок із зовнішнім світом став для Я вирішальним, Я перебрало на себе завдання представляти той зовнішній світ перед Воно задля добра Воно, що, знехтувавши могутні сили зовнішнього світу, неминуче загинуло б у своєму сліпому пориві до задоволення інстинктів. Щоб виконувати цю функцію, Я мусить спостерігати зовнішній світ, подавати його правдиве відображення в слідах спогадів про його сприйняття, а діючи, твердо дотримуватись принципу перевірки реальністю того, що породжене внутрішніми джерелами збуджень і долучається до даної картини зовнішнього світу. За дорученням Воно Я стає господарем шляхів, що провадять до дії, проте між потребою і дією Я вставляє паузу для роботи мислення, протягом якої використовує рештки спогадів про минулий досвід. Таким чином Я стручує з трону принцип насолоди, що має необмежену владу над ходом усіх процесів у Воно, і заступає його принципом реальності, що обіцяє більшу безпеку й певніший успіх.

... Висловившись популярно, можна сказати, що Я у психічному житті уособлює розум і розважливість, а Воно – неприборкані пристрасті ...

... Досі ми тішилися переліком переваг та спроможностей Я; тепер настав час замислитись і над зворотним боком. Я – всього-на-всього фрагмент Воно, фрагмент, доцільно змінений унаслідок небезпечної близькості до зовнішнього світу ... Загалом Я мусить упроваджувати наміри Воно, і Я виконує доручене завдання, вишукуючи обставини, за яких цих намірів можна досягти найлегшим способом. Відносини Я і Воно можна порівняти з відносинами між вершником і конем. Кінь постачає енергію для руху, вершник має привілей визначати мету, спрямовувати рух куди сильнішою за нього тварини. Проте між Я і Воно досить часто трапляється аж ніяк не ідеальна ситуація, коли вершник мусить вести коня туди, куди заманулося коневі ... Прислів'я застерігає нас, щоб ми не служили двом панам водночас. Бідолашному Я доводиться ще тяжче, воно служить зразу трьом грізним панам і намагається узгодити між собою їхні претензії та вимоги. Ці вимоги завжди суперечливі, раз у раз видається, ніби їх годі поєднати, тож не дивно, що Я так часто не впорується зі своїм завданням. Тими трьома суворими панамі є зовнішній світ, над-Я і Воно ... Я почувується затиснутим з трьох боків, відчуває потрійну загрозу, і в скрутному становищі реагує на це розвитком страху. Оскільки Я безпосередньо породжене досвідом системи сприйняття, Я на те й призначене, аби репрезентувати вимоги зовнішнього світу, але Я хоче бути також вірним слугою Воно, хоче зберігати порозуміння з ним, рекомендувати йому себе як об'єкт, притягувати до себе його лібідо. Намагаючись бути посередником між Воно і реальністю, Я часто буває змушене одягати неусвідомлені накази Воно в свої передусвідомлені раціональні конструкції, згладжувати конфлікти Воно з реальністю, з дипломатичною пронозуватістю забезпечувати повагу до реальності навіть тоді, коли Воно вперте і неподатливе. З другого боку, кожен порух і дію Я спостерігає невблаганне над-Я, дорікаючи йому за певні норми його поведінки, нітрохи не зважаючи на труднощі, що їх створюють Воно і зовнішній світ, а у випадку недотримання приписів карає Я прикрими почуттями меншовартості і провини. Отож Я, зацьковане Воно, пригнічене над-Я, приперте реальністю, змагається, щоб виконати своє економічне завдання, досягти гармонії між силами і впливами, що діють у ньому й на нього ... Коли Я змушене визнати власну слабкість, то сповнюється страху: реального страху перед зовнішнім світом, стра-

ху сумління перед над-Я, невротичного страху перед силою пристрастей у Воно ...

... Психоаналіз у своїх теоретичних зусиллях починав десь із такої самої вихідної точки. Адже ваш намір полягає в тому, щоб посилити Я, унезалежити його від над-Я, поширити його поле сприйняття і вибудувати його організаційну структуру, щоб Я могло собі привласнити нову частку Воно. Там, де було Воно, має стати Я.

Питання і завдання:

- 1. Проаналізуйте основні твердження психоаналізу щодо психічного життя людини. Охарактеризуйте зміст фрейдівського поняття «сублімація».***
- 2. Як, за З. Фрейдом, виглядає структура психічного апарату людини?***
- 3. Як, згідно з З. Фрейдом, взаємодіють між собою різні інстанції людської психіки?***

ОРТЕГА-І-ГАССЕТ Х. БУНТ МАС

Існує факт, який – на добро чи на зло – важить найбільше в сучасному громадському житті Європи. А саме – в суспільстві маси взяли повну владу. А що маси, зі своєї природи, не повинні та й не здатні керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством, то це значить, що Європа переживає тепер найтяжчу кризу, яка лише може охопити народи, держави чи культури. Такі кризи не раз бували в історії, їх ознаки й наслідки відомі. Так само відома їх назва. Це – бунт мас ...

... Суспільство – це завжди динамічна єдність двох чинників: меншин і мас ... Маса – це «рядова людина». Отак проста кількість – юрба – перетворюється в якісне визначення: це якісна однорідність, це суспільна безформність, це людина, що не відрізняється від інших, а є повторенням загального типу ...

... В істоті масу можна дефініювати як психологічний факт, не чекаючи на те, щоб одиниці з'явилися в накопиченні. У присутності однієї особи ми можемо пізнати, чи вона належить до маси, чи ні. Маса – це кожний, хто сам не дає собі обґрунтованої оцінки – доброї чи злої, а натомість почуває, що він «такий, як усі», і проте тим не переймається і навіть задоволений почуватися тотожним з іншими ...

... І немає сумніву, що найрадикальніший поділ, який можна провести в людстві, це поділ на два типи: ті, що від себе багато вимагають і беруть на себе все нові труднощі та обов'язки, і ті, що від себе нічого особливого не вимагають, а що для них жити – це бути щомиті тим,

чим вони вже є, без зусилля самовдосконалитись, тріскаючи, що їх несе течія.

... Тепер ... факти ... вказують на те, що маса вирішила висунутися на передній план суспільного життя, зайняти місце, вживати знаряддя і втішатись насолодами, що досі були призначені для небагатьох ... А це наочно й чітко вказує на новий факт: маса, не переставши бути масою, витісняє меншини ...

... Ми можемо зазначити в психологічній діаграмі сучасної маси дві основні риси: вільний розріст її життєвих бажань і, тим самим, її особистості, і засадничу невдячність супроти всього, що уможливило вигоду її буття. І одна, і друга риса творять відому психологію розпещеної дитини. ... Але нові маси опинилися в оточенні, повному можливостей і, крім того, де все готове, де все до розпорядження, не вимагаючи попередніх зусиль, так як ми знаходимо сонце у високості, не здвигнувши його на власних плечах. Жодна людина не дякує іншій за повітря, яким вона дихає, бо ніхто повітря для неї не сфабрикував: воно належить до сукупності того, що «є», того, що ми називаємо «природним», бо його ніколи не бракує. Ці розпещені маси настільки нехитрі, що вони вірять, що ця матеріальна і суспільна організація, яка їм дана в розпорядження, так як повітря, є того самого походження, бо, очевидно, її теж ніколи не бракує і вона майже така досконала, як природний лад ...

... Маси: вони цікавляться виключно своїм добробутом і рівночасно відмежовуються від причин цього добробуту. Оскільки вони не вбачають у вигодах цивілізації чудесних винаходів і конструкцій, що їх можна втримати лише великим зусиллям та обачністю, вони гадають, що можуть рішуче вимагати їх, наче природного права ...

... Наш час відзначається дивним переконанням, що він перевершує всі інші минулі часи; мало того: він нехтує всім минулим, не визнає класичних і взірцевих епох а натомість дивиться на себе, як на нове життя, що його не можна звести до нижчих, старовинних форм ...

... Як кіно й ілюстровані журнали зводять на очі пересічній людині найвіддаленіші місця планети, так часописи й розмови дають їй відомості про інтелектуальні подвиги, що їх підтверджують новонайдені технічні апарати в вітринах. Все це сповнює її свідомість враженням неймовірної всемогутності ...

... Ми живемо в час, що чує в собі неймовірну здібність творити, але не знає, що творити. Він панує над усіма речами, але не є паном самого себе. Він чується розгубленим у власному багатстві. Маючи більше засобів, більше знання, більше техніки, ніж раніше, виявляється,

що сучасний світ простує шляхом найнещасливіших світів – просто пливе собі за течією.

Звідси походить дивна двоїна – потужність і непевність, що загіздилася в сучасній душі... Багато речей здавалися вже неможливими XIX століттю з його непохитною вірою в поступ. Сьогодні, просто тому, що все нам здається можливим, ми передчуваємо, що найгірше також є можливим: регрес, варварство, занепад... Корисно, що вперше по майже трьох сторіччях ми зі здивуванням знаходимо, що ми не знаємо, що станеться завтра.

Всякий, хто поважно ставиться до свого буття і бере повну відповідальність за нього, відчуває своєрідну непевність, що завжди держить його насторожі. Римський впоряд зобов'язував вартових легіону до такої позиції: тримати палець на устах, щоб не задрімати і держатися насторожі. Це непоганий жест; здається, що він накладає ще німішу тишу на нічне мовчання, щоб підслухати таємне пророцтва майбутнього. Упевненість епох повноти, як у XIX сторіччі, – це оптичне викривлення, що веде до нехтування майбутнім, віддаючи його керму механізмові всесвіту... Приспавши сумління цією ідеєю, вони випустили з рук стерно історії, перестали бути насторожі, втратили спритність і дійовість. Отак життя вирвалося їм з рук, зробилося зовсім непокірним і сьогодні пливе навмання, без визначеного курсу. Під своєю маскою широкого футуризму прогресист не турбується майбутнім; він переконаний, що воно не має несподіванок чи таємниць, пригод чи ґрунтовних новин, він певний, що світ піде вже простою дорогою, без закрутів чи поворотів, і тому він гамає свою тривогу за майбутнє і остаточно влаштується в сучасному. Не диво, що сьогодні світ здається позбавленим планів, сподівань та ідеалів. Ніхто не взявся підготувати їх. Отак виглядає дезертирство керівних меншин, що завжди знаходяться на відворотному боці бунту мас...

... Ми відрізнали людей еліт від людей мас, кажучи, що до перших належить той, хто вимагає багато від себе, а до других – той, хто нічого від себе не вимагає, а задовольняється тим, чим він є, і навіть захоплений собою. Всупереч загальноприйнятій думці, не маса, а елітарна людина живе у властивій неволі. Життя їй здається прісним, коли воно не полягає в службі чомусь вищому. Тому вона необхідність служби не вважає за гніт. Коли, випадково, служби не стає, вона відчуває неспокій і винаходить нові норми, ще тяжчі, ще вимогливіші, яким підкоряється. Це є життя, обернене в дисципліну, – шляхетне життя. Шляхетство визначається вимогами, обов'язками, а не правами. *Noblesse oblige*

(шляхетство зобов'язує) ... «За власним нахилом живе плебей; шляхетний прагне устрою й ладу» (Гете) ...

Питання і завдання:

- 1. Який смисл вкладає Ортега-і-Гассет в поняття «людина маси» і «людина еліт»?**
- 2. Що являє собою, за Ортегою-і-Гассетом, «повстання мас»?**
- 3. Як оцінює Ортега-і-Гассет у світлі явища «повстання мас» перспективи сучасної цивілізації?**
- 4. У чому, за Ортегою-і-Гассетом, проявляється небезпека прогресивної свідомості?**

Модуль II.

Основні проблеми філософії

ТЕМА 7. ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ПРОБЛЕМИ БУТТЯ. ДІАЛЕКТИКА БУТТЯ

ЕНГЕЛЬС Ф. СТАРА ПЕРЕДМОВА ДО АНТИ-ДЮРИНГА. ПРО ДІАЛЕКТИКУ

... Теоретичне мислення кожної епохи, а значить і нашої епохи, це – історичний продукт, що приймає в різні часи дуже різні форми і разом з тим дуже різний зміст. Отже, наука про мислення, як і всяка інша наука, є історична наука, наука про історичний розвиток людського мислення. А це має важливе значення також і для практичного застосування мислення до емпіричних областей ...

Не можна тепер взяти в руки майже ні однієї теоретичної книги з природознавства, не одержавши від читання її такого враження, що самі природодослідники відчувають, як сильно над ними панує плутанина, і філософія, яка нині поширена, не дає абсолютно ніякого виходу. І тут дійсно немає ніякого іншого виходу, ніякої іншої можливості домогтися ясності, окрім повернення в тій чи іншій формі від метафізичного мислення до діалектичного.

Це повернення може здійснитись різним чином. Воно може прокласти собі шлях стихійно, просто завдяки тиску самих природничо-наукових відкриттів, що не вміщаються більше в старому метафізичному прокрустовому ложі. Але це – тривалий і важкий процес, при якому доводиться переборювати нескінченну безліч зайвих складностей ... Він може бути сильно скорочений, якщо представники теоретичного природознавства захочуть ближче познайомитися з діалектичною філософією в її історично даних формах. Серед цих форм особливо плідними для сучасного природознавства можуть стати дві.

Перша – це грецька філософія. Тут діалектика виступає ще в первісній простоті, не порушувана тими ... перепонами, які сама собі створила метафізика XVII і XVIII століть ... – і якими вона загородила собі шлях від розуміння окремого до розуміння цілого, до досягнення загального зв'язку речей. У греків – саме тому, що вони ще не дійшли до

розчленування, до аналізу природи, – природа ще розглядається взагалі, як одне ціле. Загальний зв'язок явищ природи не обґрунтовується у подробицях: вона є для греків результатом безпосереднього споглядання. У цьому недолік грецької філософії, через який вона повинна була згодом поступитися місцем іншим поглядам. Але в цьому ж полягає і її перевага перед усіма її пізнішими метафізичними супротивниками. Якщо метафізика має рацію стосовно греків у подробицях, то в цілому греки мають рацію стосовно метафізики. Це одна з причин, що змушують нас знову і знову повертатися у філософії, як у багатьох інших областях, до досягнень того маленького народу, універсальна обдарованість і діяльність якого забезпечили йому в історії розвитку людства місце, на яке не може претендувати жоден інший народ. Іншою ж причиною є те, що в різноманітних формах грецької філософії вже маються в зародку, у процесі виникнення, майже всі пізніші типи світоглядів. Тому і теоретичне природознавство, якщо воно хоче простежити історію виникнення і розвитку своїх теперішніх загальних положень, змушене повертатися до греків ...

Другою формою діалектики, особливо близькою саме німецьким природодослідникам, є класична німецька філософія від Канта до Гегеля ... З тих пір як відкрили, що Кант є творцем двох геніальних гіпотез, без яких нинішнє теоретичне природознавство не може ступити і кроку, – а саме приписуваної раніше Лапласу теорії виникнення сонячної системи і теорії уповільнення обертання Землі завдяки припливам, – з тих пір Кант знову виявився в належній пошані у природознавців. Але вчитися діалектиці у Канта було б стомлюючою і невдячною роботою, з тих пір як у творах Гегеля ми маємо великий компендій діалектики, хоча і розвинений із зовсім помилкового вихідного пункту.

... Заслугою Маркса є те, що він уперше витяг знову на світло ... забутий діалектичний метод, вказав на його зв'язок з гегелівською діалектикою, а також і на його відмінність від останньої й у той же час дав у «Капіталі» застосування цього методу до фактів певної емпіричної науки, політичної економії ...

... Як зауважує Маркс, «містифікація, якої зазнала діалектика в руках Гегеля, аж ніяк не перешкодила тому, що саме Гегель перший дав всеосяжне і свідоме зображення її загальних форм руху. У Гегеля діалектика стоїть на голові. Треба її поставити на ноги, щоб розкрити під містичною оболонкою раціональне зерно» ...

Питання і завдання:

1. Чим обумовлене існування різних історичних форм діалектики?

2. Як характеризує Ф. Енгельс діалектику давніх греків?

3. У чому вбачає Ф. Енгельс корінну відмінність між методом Г. Гегеля і К. Маркса?

ГЕГЕЛЬ Г. НАУКА ЛОГІКИ

[Про закон переходу кількісних змін в якісні]

... зміни буття є не тільки переходом однієї величини в іншу, а й переходом якісного в кількісне, і навпаки, є перервою поступового і якісно іншим порівняно з попереднім існуванням. Вода через охолодження стає твердою не поступово, так, щоб стати [спочатку] кашоподібною, а потім поступово твердіти до щільності льоду, а твердне відразу; вже досягнувши температури точки замерзання, вона все ще може повністю зберегти свій рідкий стан, якщо він залишиться в спокої, і найменший струс призводить її до стану твердості.

Питання і завдання:

1. Проаналізувавши даний фрагмент тексту, охарактеризуйте зміст закону переходу кількісних змін в якісні.

ЕНГЕЛЬС Ф. АНТИ-ДЮРІНГ

[Про закон заперечення заперечення]

... Але що ж таке це жахливе заперечення заперечення? ... По суті, це дуже проста процедура, що здійснюється скрізь і щоденно, яку може зрозуміти будь-яка дитина ... Візьмемо, наприклад, ячмінне насіння. ... Якщо таке ячмінне насіння знайде нормальні для себе умови, якщо воно потрапить на сприятливий ґрунт, то, під впливом теплоти і вологості, з ним станеться своєрідна зміна: воно проросте; насіння, як таке, перестане існувати, піддається запереченню; на його місці з'являється рослина, що виросла з нього – заперечення насіння. Який же нормальний життєвий шлях цієї рослини? Вона росте, цвіте, запліднюється і, нарешті, виробляє знову ячмінні насіння, а як тільки останні дозріють, стебло відмирає, піддається в свою чергу запереченню. Як результат цього заперечення заперечення ми тут маємо знову початкове ячмінне насіння, але не просто одне насіння, а в десять, двадцять, тридцять разів більшу кількість насінь.

Питання і завдання:

1. Проаналізувавши даний фрагмент тексту, охарактеризуйте зміст закону заперечення заперечення.

ТЕМА 8. ЛЮДИНА ТА ЇЇ БУТТЯ ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ

ОРТЕГА-І-ГАССЕТ Х. ЛЮДИНА ТА ЛЮДИ

Давайте на мить припустимо (для кращого розуміння), що саме мислення – відмінна риса людини. Згадаймо: людина – «розумна тварина». Іншими словами, бути людиною, як вчить геніальний Декарт, – значить бути мислячою річчю. Тоді неминучим є висновок: людина, раз і назавжди наділена мисленням, безперечно, володіє ним як невід’ємною, природженою якістю, тобто вона переконана, що вона – людина, як риба переконана, що вона – риба. Але це – глибока помилка. Людина ніколи не є впевненою в тому, що здатна мислити правильно (справжня думка завжди адекватна). Повторюю, вона завжди має сумнів в своїй правоті, в адекватності свого мислення ...

Отже, мислення не було даровано людині. Істина (яку я, не маючи можливості цілком обґрунтувати, тільки лише констатую) в тому, що мислення створювалося поступово, формувалося завдяки вихованню, культурі, наполегливій праці, дисципліні, одним словом, ціною неймовірних зусиль, що докладались протягом тисячоліть. Більш того, ні в якому разі не можна вважати цю творчу роботу закінченою. До нинішнього історичного етапу ще не вдалося створити навіть малу частину того, що можна вважати гідним називатися словом «розум», – на жаль! – навіть у примітивній і грубій формі. Здатність мислити, як набута, а не вроджена якість, постійно перебувала під загрозою зникнення. У історичному минулому розум вже не раз ніс значні втрати. Нині ми знову під реальною загрозою його втрати. Людина на відміну від інших істот ніколи не є власне людиною, тобто самою собою. Бути людиною – значить бути життєвим завданням, загрозливою, ризикованою пригодою на межі самого людського буття. Зазвичай я кажу, що людина – це драма. А драма, як правило, передбачає невизначеність щодо майбутнього, коли кожна наступна мить сповнена загроз і тривог. І якщо тигр не може не бути тигром, не може «растигритися», то людина завжди живе під загрозою втратити свою людяність. Така сумна істина – не абстрактна та загальна, а цілком конкретна і неминуча для кожного з нас. Бо кожен того й гляди припине бути самим собою, тобто тією унікальною, єдиною людиною, якою вона є насправді. Більшість щогодини зраджує ту «саму себе», якою вона сподівається стати. По правді сказати, особистість – це герой, персонаж, який так і не реалізує себе повністю. Ін-

шими словами, людина – це загрозна утопія, прихована легенда, що зберігається в тайниках душі.

Наше життя ми не даємо собі самі. Ми зустрічаємо його, і саме тоді, коли зустрічаємо самих себе. Несподівано, не знаючи, як і чому, людина виявляє себе, стикається з тим, що вона приречена перебувати в неминучому, просторі, що раптово виявився (тут і тепер), під владою конкретних обставин.

Наше життя не постає перед нами в готовому вигляді; кожному судилося його здійснити, створити. Життя, як воно дане, абсолютно порожнє, і людина приречена поступово його заповнювати... Ось суть наших життєвих справ. Ні каменю, ні рослині, ні тварині нічого такого не доводиться робити. І хоча людині запропонована непорушна необхідність завжди щось робити (під загрозою загибелі), але чим саме вона приречена займатися – заздалегідь (раз і назавжди) не встановлено. Вся жахливість світу, обставин в тому і полягає, що вони завжди – зрозуміло, всередині свого горизонту – надають найрізноманітніші можливості. Перед цим розмаїттям людині не залишається нічого іншого, як вибирати, тобто реалізувати свою свободу. Обставини, іншими словами, «тут і тепер», в які ми незмінно залучені, не прирікають щоразу на якесь єдине діяння, навпаки, вони надають різні можливості, підступно прирікаючи нас на власну ініціативу. А простіше – відповідальність. Так, збираючись на вулицю, кожному доводиться – рано чи пізно – вирішувати, куди піти. І якщо вирішувати доводиться такі дрібниці, то що говорити про більш важливі речі, коли належить вибирати, наприклад, професію, кар'єру? Адже кар'єра – це життєвий шлях, напрямок. І тут відкривається щось нове, драматична і парадоксальна умова людського існування. Виявляється, людина – єдина реальність, суть якої не просто буття, а непорушний і остаточний його вибір.

Питання і завдання:

- 1. Як Х. Ортега-і-Гассет визначає людину та характеризує її мислення?**
- 2. В чому полягає драматичність людського буття з точки зору Х. Ортеги-і-Гассета?**
- 3. Чому, з точки зору Х. Ортеги-і-Гассета, людина приречена на відповідальність?**

ФРОММ Е. ЛЮДИНА ДЛЯ САМОЇ СЕБЕ

Поняття соціального характеру є ключовим для розуміння суспільних процесів. Характер – це специфічна форма людської енергії, що виникає в процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя в певному суспільстві. Характер визначає думки, почуття й дії індивіда.

Той факт, що ідеї мають емоційну основу є надзвичайно важливим, оскільки це ключ до розуміння духу будь-якої культури. Ми вважаємо, що ідеології і культура взагалі кореняться в соціальному характері; сам соціальний характер формується способом життя даного суспільства, але домінуючі риси цього характеру в свою чергу стають творчими силами, що формують соціальний процес. Орієнтації, за допомогою яких індивід вступає у відносини зі світом, визначають суть його характеру; характер можна визначити, як (відносно перманентну) форму, що служить провідником людської енергії в процесі асиміляції і соціалізації. Енергія проводиться певним способом, у вчинку безпосередньо виражається характер.

ТИПИ ХАРАКТЕРУ

Неплідні орієнтації

а) рецептивна орієнтація

За рецептивної орієнтації людині видається, що «джерело всіх благ» лежить зовні, і вона вважає, що єдиний спосіб знайти бажане – будь то щось матеріальне або прихильність, любов, знання, задоволення – це отримати його з цього зовнішнього джерела. За такої орієнтації проблема кохання полягає майже виключно в тому, щоб «бути коханим», а не в тому, щоб кохати. Вони надзвичайно чутливі до всякого відсторонення або відсічі з боку коханої людини. Такою ж їх орієнтація і є в сфері мислення: якщо це інтелігенти, то вони стають найкращими слухачами, оскільки орієнтовані на сприйняття ідей, а не на їх створення; залишившись наодинці, вони відчувають себе паралізованими. Для цих людей характерно, що їх перша думка – знайти когось іншого, хто дасть їм потрібну інформацію, замість того, щоб самим зробити хоч найменше зусилля. Якщо це люди релігійні, то їх поняття про Бога таке, що вони чекають всього від нього, і нічого від власної активності. Не будучи релігійними, вони ставляться до людей та інститутів абсолютно так само: завжди шукають «магічного помічника». Вони демонструють своєрідний вид вірності, в основі якої вдячність до того, хто живить їх, і страх втратити його. Оскільки вони потребують безлічі тих,

хто забезпечує їх безпеку, вони змушені бути вірними багатьом людям. Їм важко сказати «ні», і вони легко потрапляють у конфлікт між вірністю і обіцянкою. Раз вони не можуть сказати «ні», вони люблять говорити «так» всьому і всім, і в результаті параліч їх критичних здібностей робить їх занадто залежними від інших.

Вони залежать не тільки від авторитетів, що дають їм знання, допомогу, але взагалі від людей, здатних надати будь-яку підтримку. Вони відчують себе втраченими, будучи наданими самим собі, оскільки вважають, що нічого не здатні робити без сторонньої допомоги. Ця безпорадність має вирішальне значення в тих діях, які за самою своєю природою можуть вчинятися тільки самостійно – прийняття рішення або прийняття відповідальності. В особистих відносинах, наприклад, вони запитують поради у тієї самої людини, щодо якої вони повинні прийняти рішення.

Взагалі, світовідчуття у людей рецептивної орієнтації оптимістичне і доброзичливе; у них є певна довіра до життя і її дарів, але вони стають тривожними і приходять в сум'яття, коли їм загрожує втрата «джерела живлення». У них часто є щира сердечність і бажання допомогти іншим, але роблять вони щось для інших також заради того, щоб заслужити їх схильність до себе.

б) експлуаторська орієнтація

Експлуаторська орієнтація, подібно рецептивній, має в якості основної передумови відчуття, що джерело всіх благ знаходиться зовні і нічого не можна створити самому. Відмінність між двома цими орієнтаціями, однак, у тому, що експлуаторський тип не сподівається отримати що-небудь від інших в дар, а віднімає у них бажане силою або хитрістю. Така орієнтація поширюється на всі сфери дій.

В області любові і почуттів такі люди схильні привласнювати і красти. Вони відчують потяг тільки до тих людей, яких вони можуть забрати у когось іншого. Умовою привабливості для них служить прив'язаність людини до когось іншого; вони не схильні закохуватися в неприв'язану ні до кого людину.

Ми виявляємо ту ж установку і в області мислення та інтелектуальної діяльності. Такі люди схильні не створювати ідеї, а красти їх. Це положення зберігається і в орієнтації у сфері матеріальних речей. Речі, які вони можуть відібрати у інших, завжди здаються їм краще тих, які вони можуть створити самі. Вони використовують та експлуатують все і всякого, з чого або з кого вони можуть щось вичавити. Їх девіз: «Крадений плід – найсолодший». Оскільки вони хочуть вико-

ристовувати та експлуатувати людей, вони «люблять» тих, хто прямо або побічно може стати об'єктом експлуатації, і їм «набридають» ті, з кого вони вже вичапали все. Символом цієї орієнтації, здається, може служити уїдлива гримаса, яка часто буває відмінною рисою таких людей. Не заради гри слів варто відзначити, що вони часто роблять «в'їдливі» зауваження на адресу інших людей. Їх установка забарвлена сумішшю ворожості і маніпуляції. Кожна людина розглядається як об'єкт експлуатації та оцінюється за її корисністю. Замість довірливості і оптимізму, властивих рецептивному типу, тут ми виявляємо підозрливість і цинізм, заздрість і ревності. Оскільки вони задовольняються тільки речами, які можуть відібрати в інших, вони схильні переоцінювати те, що належить іншим, і недооцінювати своє власне.

в) накопичувальна орієнтація

Накопичувальна орієнтація абсолютно відмінна від рецептивного і експлуаторського типів, подібних в тому, що обидва сподіваються отримати речі з зовнішнього світу. Дана ж орієнтація дає людей, що мало вірять у те, що вони можуть отримати із зовнішнього світу щось нове; їх безпека ґрунтується на корисливості й економії, а витрати вони сприймають як загрозу. Вони оточують себе як би захисною стіною, і їх головна мета – якомога більше приносити у своє укриття і якомога менше з нього віддавати. Їх скупість поширюється як на гроші та матеріальні речі, так і на почуття і думки. Любов для них – це, по суті, володіння: самі вони не дають любові, але намагаються отримати її, заволодіваючи «улюбленим». Орієнтована на корисливість людина часто демонструє особливий вид вірності людям і навіть спогадам. Її сентиментальність перетворює минуле в золотий вік; вона тримається за минуле і віддається спогадам про колишні почуття і переживання. Такі люди все знають, але вони безплідні і нездатні до плідного мислення.

Їх також можна впізнати за виразом обличчя і жестикуляції. У них щільно стиснуті губи; у них характерні жести занурених у себе людей. Якщо у рецептивного типу жести як би ваблять і плавні, у експлуаторського - агресивні і різкі, то у накопичувального - жести манірні, як ніби ці люди хочуть позначити межі між собою і зовнішнім світом. Інший характерний елемент їх установки – педантична акуратність. У користолюбця завжди впорядковані речі, думки і почуття, але знову ж, як і у випадку з пам'яттю, його акуратність безплідна і ригідна. Він терпіти не може, якщо речі не на своєму місці, і буде автоматично приводити їх у порядок. Зовнішній світ для нього – це загроза вторгнення в

його оборонну позицію; акуратність означає підпорядкування собі зовнішнього світу шляхом поміщення його і утримання на належному місці, щоб уникнути небезпеки вторгнення. Оскільки зовнішній світ сприймається як загроза оборонної позиції, то логічною реакцією буде впертість. Постійне «ні» - це майже автоматичний захист від вторгнення; вперто стояти на своєму – ось відповідь на загрозу атаки ззовні. Такі люди схильні вважати, що володіють тільки певним обмеженим запасом сили, енергії і ментальних здібностей, і цей запас тане, вичерпується і ніколи не поповниться. Акт творчості – це диво, про яке вони чули, але у що не вірять. Їх вищі цінності – порядок і безпека; їх девіз: «Немає нічого нового під сонцем». У відносинах з іншими людьми близькість для них – загроза; або відсторонення, або володіння людьми – ось у чому безпека. Стяжатель схильний до підозрілості і має особливе почуття справедливості, яке виражається так: «Мое – мое, а твоє – це твоє».

г) ринкова орієнтація

Ринкова орієнтація розвинулася в якості домінуючої тільки в сучасну епоху. Щоб зрозуміти її природу, потрібно взяти до уваги економічну функцію ринку в сучасному суспільстві, котра не тільки задає модель даної орієнтації характеру, але і є основою і головною умовою її розвитку у сучасної людини.

В наш час ринкова орієнтація отримала прискорений розвиток з розвитком нового – «особистісного ринку», який є феноменом останніх десятиліть. Клерки і продавці, адміністратори і лікарі, адвокати, художники – всі представлені на цьому ринку. Принцип оцінки і на особистісному ринку, і на товарному один і той же: на першому на продаж пропонуються особистості, на другому – товари. Цінністю в обох випадках є мінова цінність, для якої корисна цінність є необхідною, але не достатньою умовою. Успіх залежить, здебільшого, від того, наскільки добре людина вміє продати себе на ринку, наскільки добре вона вміє подати себе, наскільки привабливою є її «упаковка»; наскільки вона «бадьора», «міцна», «енергійна», «надійна», «честолюбна»; до того ж, яке її сімейне становище, до якого клубу вона належить, чи знається вона з потрібними людьми. Якби для досягнення життєвих цілей було досить покладатися на те, що ти знаєш і вмієш робити, самооцінка була б пропорційна власним здібностям, тобто власній корисній цінності; але оскільки успіх залежить, здебільшого, від того, як ти вмієш продати свою особистість, то ти сприймаєш себе як товар,

або, вірніше, і як продавця, і як товар одночасно. Людина дбає не про своє життя і щастя, а про те, щоб стати ходовим товаром.

Оскільки сучасна людина сприймає себе і як продавця, і як товар для продажу на ринку, її самооцінка залежить від умов, йому невіддільних. Якщо вона «процвітає» – вона цінна; якщо ні – вона позбавлена цінності.

Хоча я представив ринкову орієнтацію як одну з неплодних, вона настільки відрізняється від інших, що її слід виділити в особливу категорію. Рецептивна, експлуататорська і накопичувальна орієнтації мають одну загальну властивість: кожна з них являє собою одну з форм людських установок, що, домінуючи в людині, є специфічною для неї і її характеризує. Ринкова ж орієнтація не розвиває щось, що вже потенційно наявне в людині; сама її природа в тому, що не розвивається ніякого специфічного і перманентного виду відносин, але сама мінливість установок і становить єдину перманентну властивість такої орієнтації. За цієї орієнтації розвиваються ті властивості, які можна пустити на продаж. Домінує не якась одна окрема установка, а порожнеча, яку можна якнайшвидше наповнити бажаною властивістю.

Описані орієнтації характеру в жодному разі не слід відокремлювати одна від одної. Наприклад, у людини може переважати рецептивна орієнтація, але зазвичай вона поєднується з якоюсь іншою або з усіма разом.

Плідна орієнтація

Як людина ставиться до світу, коли використовує свої сили плідно?

Зовнішній світ можна сприймати двоюко: репродуктивно, сприймаючи реальність так само, як плівка відтворює сфотографовані речі (хоча навіть просте репродуктивне сприйняття вимагає активної участі розуму); і свідомо, осягаючи реальність, оживляючи її і відтворюючи цей новий матеріал за допомогою спонтанної активності своїх ментальних і емоційних сил. Хоча до певної міри кожна людина реагує і репродуктивно, і творчо, питома вага кожного виду сприйняття далеко не однакова.

Відносна атрофія творчої здібності найбільш часто зустрічається в нашій культурі. Досконалий «реаліст» не позбавлений уяви, але його уяву лише переносить у майбутнє результати перерахування і комбінування вже відомих і вже існуючих факторів.

Справжня протилежність і «реалізму», і божевільно [втраті здатності репродуктивно сприймати світ] – це плідність. Нормальна людська істота в змозі ставитися до світу одночасно і сприймаючи його даність, і осягаючи світ, поживавши і збагативши її власною енергією.

Наявність і репродуктивної і творчої здібностей є вихідною умовою плідності; це протилежні полюси, взаємодія яких є джерелом плідності.

Хоча плідна людина може створювати матеріальні речі, твори мистецтва та системи думки, але куди більш важливим предметом плідності є сама людина.

Плідні відносини з світом можуть здійснюватися за допомогою діяльності і за допомогою осягнення. Людина створює речі, і в процесі творення вона застосовує свої сили до матерії. Людина осягає світ, ментально та емоційно, за допомогою любові та розуму. Сила розуму дає йому можливість проникати вглиб і осягати сутність предмета, вступаючи в активні відносини з ним. Сила її любові дає її можливість зруйнувати стіну, що відокремлює одну людину від іншої.

Справжня любов полягає в плідності, і тому, власне, може бути названа «плідною любов'ю». Визначені основні елементи присутні у всіх формах плідної любові. Це – турбота, відповідальність, повага і знання.

Турбота і відповідальність означають, що любов – це діяльність, а не пристрасть, що когось захопила, і не афект, що когось «захопив».

Плідна любов несумісна з пасивністю, зі стороннім спостереженням за життям коханої людини; вона означає працю, турботу та відповідальність за її розвиток.

Турбота і відповідальність - складові елементи кохання, але без поваги і знання коханої людини любов вироджується в панування і власництво. Повага – це не страх і не благоговіння; вона означає здатність бачити людину такою, якою вона є, розуміти її індивідуальність та унікальність.

При продуктивному мисленні суб'єкт не байдужий до предмета, а перебуває під його впливом і зацікавлений у ньому. Предмет не сприймається як щось мертве і відчужене від себе і твого життя, як щось, про що ти думаєш тільки відсторонено; навпаки, суб'єкт глибоко зацікавлений в своєму предметі, і чим тісніше вони пов'язані, тим плідніше працює мислення суб'єкта. Саме взаємозв'язок між суб'єктом і об'єктом стимулює мислення сильніше всього.

Питання і завдання:

- 1. Як Е. Фромм визначає соціальний характер та які його типи він виділяє?***
- 2. Яким є світосприйняття людей рецептивної та експлуаторської орієнтації, на думку Е. Фромма?***
- 3. Чим, за Е. Фроммом, відрізняється накопичувальна орієнтація від рецептивного і експлуаторського типів? Назвіть її характерні риси.***

4. Чому ринкова орієнтація розвинулася в якості домінуючої тільки в сучасну епоху? Назвіть її характерні риси.

5. Як, на думку Е. Фромма, ставиться до світу людина з плідною орієнтацією?

ЮНГ К. Г. ПСИХОЛОГІЧНІ ТИПИ

Незважаючи на величезну різноманітність свідомих мотивів та схильностей, можуть бути виділені певні групи індивідів, які характеризуються дивовижною схожістю в мотивації. Наприклад, ми можемо зіткнутися з індивідами, які у всіх своїх судженнях, сприйняттях, почуттях, афектах і діях відчують домінуючу роль і рушійну силу в зовнішніх факторах або, щонайменше, відчують їх важливість і значимість незалежно від того, йде мова про причинні або цільові мотиви. Я наведу кілька прикладів того, що мається на увазі. Блаженний Августин: «Я не повірив би в Євангеліє, якби авторитет католицької Церкви не примушував до цього». Покірنا дочка: «Я не дозволю собі думати що-небудь, що могло б не сподобатися оточуючим. Хтось одружується для того, щоб порадувати своїх батьків, але всупереч власним бажанням. Існують люди, які роблять з себе посміховисько, щоб розважити інших, вони вважатимуть за краще навіть стати предметом насмішок, ніж залишитися непоміченими. Є чимало й таких, хто у всьому, що вони роблять чи не роблять, неодмінно переслідують задню думку: а що подумають про них інші? І чи варто соромитися чогонебудь, якщо ніхто про це не дізнається. Є й інші, хто може бути щасливим лише тоді, коли це викликає заздрість інших, або такі, хто вічно знаходить для себе проблему для того, щоб отримати задоволення від співчуття своїх друзів». Подібні приклади можна наводити нескінченно. Вони вказують на психологічну своєрідність, яка чітко різниться від іншої установки, яка, за контрастом, керується головним чином внутрішніми або суб'єктивними факторами. Людина такого типу могла би сказати: «Я знаю, що міг би доставити своєму батькові найбільше задоволення, якщо б вчинив так-то і так-то, але самому мені це і в голову не приходило». Або: «Я бачу, що погода псується, але, тим не менш, свій план я спробую виконати». Даний тип не подорожує заради задоволення, але тільки лише з метою здійснення початково поставленої мети. Або: «Моя книга, можливо, незрозуміла читачеві, але мені вона абсолютно зрозуміла». Або, впадаючи в іншу крайність: «Кожен думає, що я можу зробити все, але я абсолютно точно знаю, що нічого не можу». Така людина може соромитися себе настільки, що бу-

квально не насмілюється зустрічатися з людьми. Існують і такі, котрі відчують щасливий прилив сил тільки тоді, коли вони цілком упевнені, що ніхто про це не знає, і вони не погоджуються ні з чим тільки тому, що це може принести задоволення комусь ще. Вони шукають добро там, де ніхто б і не подумав його відшукати. На кожному кроці має бути отримано санкцію від суб'єкта, а без цього нічого не може бути зроблено або виконано. Така людина могла би заперечити Блаженному Августину: «Я повірив би в Євангеліє, якби авторитет католицької Церкви не примушував до цього». Вона постійно повинна доводити, що все, що робить, ґрунтується на її власних рішеннях і переконаннях і ніколи на впливах інших чи бажанні комусь сподобатись, або здобути прихильність якоїсь особи або думки.

Ця установка характеризує групу індивідів, мотивації яких виходять, головним чином, від суб'єкта, з внутрішньої потреби. Існує, нарешті, третя група, де дуже важко сказати, звідки, в основному, виходить мотивація: зовні або зсередини. Ця група найбільш численна і включає менш диференційовану нормальну людину, яка вважається нормальною або тому, що вона не дозволяє собі всякого роду ексцесів, або ж тому, що у неї немає в них потреби. Нормальна людина, за визначенням, зазнає впливу як ззовні, так і зсередини. Вона становить велику середню групу, на одній стороні якої поміщаються ті, чий мотивації визначаються, головним чином, зовнішнім об'єктом, а на іншій ті, чий мотивації формуються зсередини. Першу групу я називаю екстравертною, а другу – інтровертною.

Екстраверсія характеризується інтересом до зовнішнього об'єкта, чуйністю і готовністю до сприйняття зовнішніх подій і ситуацій, бажанням впливати на них і перебувати під їх впливом, потребою приєднуватися і бути здатним терпіти метушню і шум будь-якого роду і навіть знаходити в цьому радість; постійною увагою до навколишнього світу, прагнучи мати друзів і знайомих, не дуже ретельно їх вибираючи, і, в кінцевому підсумку, сильною прихильністю до виділеної для себе фігури, і, отже, потужною тенденцією демонструвати самого себе. Відповідно, філософія життя екстраверта і його етика мають, як правило, високою мірою колективну природу з сильною альтруїстичною рисою, і його моральний початок, категорія совісті є значною мірою залежними від громадської думки.

Диференціювання типу часто настає дуже рано, настільки рано, що в деяких випадках слід говорити про нього як про вроджене. Самим раннім знаком екстраверсії у дитини є її швидка адаптація до навколишнього середовища і незвичайна увага, яку вона приділяє об'єктам,

особливо тим ефектам, які він на них чинить. Страх перед об'єктами мінімальний – дитина живе і переміщається серед них з упевненістю. Її здатність до розуміння швидка, але не точна і не акуратна. Розвивається вона більш швидко, ніж інтровертна дитина, так як вона менш рефлексивна і зазвичай безстрашна. Вона не відчуває перешкоди між собою і об'єктами і може тому грати з ними вільно і навчатися через контакт з ними. Їй подобається доводити свої починання до крайності, вона виявляє схильність до ризику. Все незвідане і невідоме для неї є спокусливим. Зворотна картина: одним з найбільш ранніх ознак інтроверсії у дитини виступає рефлексивна задумлива манера її поведінки, зазначена сором'язливістю і навіть страхом перед незнайомими об'єктами. Дуже рано з'являється тенденція відстоювати свої права над знайомими об'єктами і намагатися опанувати або керувати ними. До всього невідомого така дитина ставиться з недовірою: зовнішні впливи зазвичай сприймаються з сильним опором. Дитина хоче все робити своїм шляхом і ні за яких умов не буде підкорятися тому правилу, яке вона не може зрозуміти. Коли вона задає питання, то робить це не з цікавості чи бажання справити враження, але тому що хоче, щоб імена, значення, смисли і пояснення давали йому суб'єктивний захист проти об'єкта. Я спостерігав інтровертну дитину, яка зробила свої перші спроби вийти на прогулянку лише після того, як вивчила імена всіх предметів у кімнаті, до яких вона могла доторкнутися. Таким чином, характерна оборонна установка, яку дорослий інтроверт проявляє по відношенню до об'єкту, може бути помічена у інтровертної дитини дуже рано; точно так само можна дуже рано виявити у екстравертної дитини впевненість у собі і ініціативу, щасливу довірливість у своїх взаємодіях з предметами. Це, дійсно, основна риса екстравертної установки: психічне життя, так сказати, розігрується у індивіда зовні, в об'єктах і об'єктивних взаємодіях. У крайніх випадках виникає навіть якийсь вид сліпоти до своєї власної індивідуальності. Інтроверт, навпаки, завжди діє так, як ніби об'єкт володіє вищою силою, від якої він повинен себе захищати. Її реальний світ це світ внутрішній.

Тим не менш сумно, що обидва типи схильні говорити одне про одного вкрай несхвально. І причина криється в тому, що самі психічні цінності мають діаметрально протилежну локалізацію у цих двох типів. Інтроверт бачить все більш-менш цінне для нього в суб'єкті – те ж саме екстраверт бачить в об'єкті. Ця залежність від об'єкта здається інтроверту знаком найбільшої неповноцінності, в той час як для екстраверта заклопотаність суб'єктом виглядає нічим іншим, як інфантильним аутоеротизмом. Звідси і не дивно, що обидва типи часто вступають у

конфлікт. Це не заважає, однак, більшості чоловіків одружуватися на жінках протилежного типу. Такі шлюби цінні у розумінні психологічного симбіозу і можуть тривати «вічно», якщо партнери не намагаються знайти взаємне «психологічне» розуміння. Але ця фаза розуміння становить нормальний розвиток будь-якого шлюбу за умови, що партнери мають необхідне дозвілля або потребу у розвитку, хоча навіть за наявності обох цих умов потрібна певна сміливість, оскільки існує ризик руйнування подружнього світу. За сприятливих обставин ця фаза в життєвій долі обох типів настає автоматично, з причини того, що кожен тип є прикладом одностороннього розвитку. Один розвиває тільки зовнішні відносини і нехтує внутрішніми – інший розвивається зсередини, а зовнішнє залишає в застої. У певний час у індивіда виникає потреба розвинути те, що перебувало у нього в запустінні. Розвиток набуває форму диференціації певних функцій, до яких я тепер повинен перейти в огляді їх значення для типологічної проблеми.

Свідоме психічне є засобом для адаптації та орієнтації і складається з ряду різних психічних функцій. Серед них можна виділити чотири основні: відчуття, мислення, почуття, інтуїція. У відчуття я включаю все сприйняття за допомогою чуттєвих органів; під мисленням я маю на увазі функцію інтелектуального пізнання і формування логічних висновків; почуття – функція суб'єктивної оцінки, інтуїцію я розумію як сприйняття з допомогою несвідомого або сприйняття несвідомих змістів.

Настільки, наскільки дозволяє мій досвід, ці чотири базові функції здаються мені достатніми, щоб висловити і уявити численні види свідомої орієнтації. Для повної орієнтації усі чотири функції повинні співпрацювати на рівних: мислення полегшує пізнання та судження, почуття говорить нам, якою мірою і як та чи інша річ є для нас важливою або не є такою, відчуття повинно передавати нам з допомогою зору, слуху, смаку тощо відомості про конкретну реальність, а інтуїція дозволяє нам вгадувати приховані можливості підгрунтя того, що відбувається, оскільки ці можливості також належать цілісній картині даної ситуації.

У дійсності, однак, ці базові функції дуже рідко або ніколи не диференціюються одноманітно у відповідності з нашим бажанням. Як правило, одна або інша функція займає головне місце, в той час як інші залишаються недиференційованими на задньому плані. Таким чином, існує багато людей, котрі обмежують себе сприйняттям простої конкретної реальності, без якогось роздуму про неї або прийняття в розрахунок певних чуттєвих оцінок. Їх також дуже мало хвилюють

можливості, приховані в ситуації. Таких людей я описую як типи, що відчують. Інші орієнтовані виключно тим, що думають, і просто не здатні пристосуватися до ситуації, яку вони не можуть зрозуміти інтелектуально. Таких людей я називаю розумовими типами. Треті, в свою чергу, у всьому керуються виключно почуттям. Вони просто питають себе: приємна їм та чи інша річ чи неприємна, і орієнтуються за своїм чуттєвим враженням. Це чутливі типи. Нарешті, інтуїтиви не переймаються ні ідеями, ні чуттєвими реакціями, ні реальністю предметів, а цілком віддають себе у владу спокусливих можливостей і без жалю залишають ті ситуації, в яких не «чують запаху» нових можливостей.

Кожен з цих типів репрезентує свій вид однобічності, той вид, який ускладнений специфікою інтровертної або екстравертної установки, з ним пов'язаної. Саме із-за цієї ускладненості я був змушений згадати про ці функції-типи, і це повертає нас до питання про однобічність інтровертної і екстравертної установок. Ця однобічність могла б призводити до повної втрати психічної рівноваги, якщо б не була скомпенсована несвідомою контрпозицією. Дослідження несвідомого показує, наприклад, що поряд із свідомою установкою інтроверта існує несвідома екстравертна установка, яка автоматично компенсує його свідому однобічність.

Хоча практично можна припустити існування загальної інтровертної або екстравертної установки, суворий науковий дослідник не може залишити суть на відкуп інтуїції, а повинен подбати про дійсне подання матеріалу. Тоді ми виявимо, що жоден індивід не є просто екстравертом або інтровертом, але що він виявляється таким у одній зі своїх функцій. Візьмемо, наприклад, розумовий тип: більшість свідомого матеріалу, який він представляє для спостереження, складається з думок, висновків, міркувань, так само як і дій, афектів, оцінок і сприйнятів інтелектуального характеру або, принаймні, з матеріалу, що безпосередньо залежить від інтелектуальних посилок. Ми повинні інтерпретувати саму природу його загальної установки із специфіки цього матеріалу. Матеріал, представлений чутливим типом, буде іншого виду, тобто почуття та емоційні змісти всіх сортів, думки, роздуми і сприйняття, залежні від емоційних посилок. І тільки із специфічної природи його почуттів ми зможемо сказати, до типу якої установки він належить.

Питання і завдання:

1. Які схожі в мотивації групи індивідів виділяє К. Г. Юнг?

2. Чим, на думку К. Г. Юнга, відрізняються між собою особистості життєва орієнтація яких характеризується екстраверсією або інтроверсією?

3. Який ряд функцій свідомого психічного виділяє К. Г. Юнг? Які ти люди, на його думку, існують у зв'язку з привілеюванням у особистості однієї з цих функцій?

ЮНГ К. АРХЕТИПИ КОЛЕКТИВНОГО НЕСВІДОМОГО

... Гіпотеза колективного несвідомого стосується тих понять, які спочатку здаються дивними, але потім в міру їх застосування перетворюються мало не на звичні, як це трапилося з поняттям несвідомого. ... Спочатку поняття несвідомого застосовувалося для визначення витісненого і забутого змісту. Вже у Фрейда несвідоме виступає як діючий суб'єкт і, по суті, є не чим іншим, як зоною саме такого витісненого і забутого змісту ... Згідно з цим поглядом несвідоме має виключно особисту природу, хоча, з іншого боку, вже Фрейд визнавав архаїчно-міфологічний характер несвідомого.

До певної міри поверхневий шар несвідомого, безсумнівно, є особистим. Ми називаємо його «особисте несвідоме». Воно ґрунтується на більш глибокому шарі, що не є продуктом особистого досвіду, а природжений людині. Цей більш глибокий шар – так зване колективне несвідоме. Я обрав вислів «колективне», тому що це несвідоме не індивідуальної, а загальної природи, тобто воно на протилежність особовій психіці має один і той же зміст і форми поведінки – всюди і у всіх індивідів. Іншими словами, воно ідентичне у всіх людей і утворює існуючу у кожному загальну психічну основу надособової природи.

Існування певного психічного змісту виявляється лише через усвідомлення цього змісту. ... Змістом особового несвідомого є головним чином чуттєві комплекси, які утворюють інтимність душевного життя. Зміст же колективного несвідомого утворюють так звані архетипи.

... Відкриття, що несвідоме – це не простий склад минулого, але що воно повно зародків майбутніх психічних ситуацій та ідей, призвело мене до нових підходів в психології. Велика кількість дискусій розгорнулася навколо цього положення. Але залишається фактом те, що, крім спогадів з давнього усвідомленого минулого, з несвідомого також можуть виникати зовсім нові думки і творчі ідеї; думки та ідеї, які до цього ніколи не усвідомлювалися. Вони виникають із темряви, з глибин розуму, як лотос, і формують найбільш важливу частину підпорогової психіки.

Подібні речі ми виявляємо в повсякденному житті, коли завдання деколи вирішуються абсолютно новими способами; багато художників, філософів і навіть вчених зобов'язані своїми кращими ідеями натхненню, яке раптово з'явилося з несвідомого. Здатність досягти багатого джерела такого матеріалу і ефективно перевести його у філософію, літературу, музику або наукове відкриття – одна з властивостей тих, кого називають геніями.

Тверді докази такого факту ми можемо знайти в історії самої науки. Наприклад, французький математик Пуанкаре і хімік Кекуле зобов'язані своїм важливим науковим відкриттям (що визнають вони самі) раптовим «одкровенням» з несвідомого. Так званий «містичний» досвід французького філософа Декарта включив в себе подібне раптове одкровення, у спалаху якого він побачив «порядок всіх наук». ... Здатність людської психіки продукувати новий матеріал особливо значна, коли маєш справу з символами сну; у своїй професійній практиці я постійно виявляв, що образи та ідеї, що містяться в снах, не можуть бути поясненими лише в термінах пам'яті. Вони висловлюють нові думки, які ще ніколи не досягали порога свідомості ...

Питання і завдання:

- 1. Яке визначення «колективного» несвідомого пропонує К. Г. Юнг?*
- 2. Які докази того факту, що з несвідомого можуть виникати зовсім нові думки і творчі ідеї, ми можемо знайти в повсякденному житті та навіть в історії самої науки?*

ТЕМА 9. ЕТИЧНІ ВИМІРИ БУТТЯ ОСОБИСТОСТІ

ФРОММ Е. МАТИ ЧИ БУТИ?

Альтернатива «мати» проти «бути» суперечить здоровому глузду. На перший погляд здається: щось мати – це нормальна функція нашого життя. Щоб жити, ми повинні мати речі. Окрім усього, ми мусимо мати речі, аби отримувати від них задоволення. У культурі, де найголовніша мета – мати, і мати все більше та більше, і в якій можуть говорити про когось, що «він вартує мільйони доларів», яка вже може бути альтернатива між «мати» й «бути»? Навпаки, схоже на те, що сама сутність «бути» означає «мати»; і коли хтось не має нічого, то він тоді і є ніхто.

Але все ж великі Вчителі Життя зробили альтернативу між «мати» й «бути» центральною інтригою своїх філософських систем ...

... Відмінність між «мати» і «бути» – ключова проблема людського існування, так само як різниця між любов'ю до життя і любов'ю до смерті ...

... Володіння та буття є двома основними способами існування людини, і їхньою потужністю зумовлені відмінності в людських характерах та різні соціальні типи.

... Кажучи «бути», я маю на увазі метод існування, коли людина не має нічого і не бажає щось там мати, але отримує насолоду в єднанні зі світом, продуктивно застосовуючи власні можливості ...

... Відмінність між буттям і володінням не зводиться до різниці між Сходом і Заходом. Радше різниця є між суспільством, у центрі якого перебуває людина, та суспільством, об'єднувальним центром якого є речі. Орієнтація на те, щоб мати, властива західному індустріальному суспільству, де жаждою грошей, слави і влади підкорила собі життя ...

... Обережні, орієнтовані на володіння люди почуваються впевнено, проте насправді їхнє становище досить хистке. Такі люди залежні від того, що мають: від грошей, престижу, від власного «Я», тобто від чогось такого, що перебуває поза ними. Що ж відбувається, якщо вони втрачають те, що мають? Адже все, що є у володінні, може бути втрачено. Так, можна позбутися власності, разом з нею, найімовірніше, і становища в суспільстві, і друзів, а рано чи пізно нам доведеться розлучитися із життям, і це може трапитись у будь-який момент. Якщо я – це те, що я маю, і якщо я втрачу те, що маю, тоді ким же я буду? Не ким іншим, як переможеним, спустошеним, жалюгідним свідченням неправильного способу життя. Оскільки я можу втратити те, що маю, я постійно відчуваю невідступне хвилювання щодо майбутньої долі моєї власності. Я боюся зlodіїв, економічних змін, революцій, хвороб, смерті, боюся кохання, свободи, розвитку, будь-яких змін, усього невідомого. Тому мене не полишає відчуття неспокою, я страждаю від хронічної іпохондрії, я стурбований станом здоров'я, а також тим, аби не втратити все, чим володію. І я стаю агресивним, суворим, недовірливим, відлюдним, мною керує потреба мати ще більше, аби почувати себе в більшій безпеці ...

... Спосіб існування, орієнтований на буття, виключає можливість хвилювання і стривоженості, що породжені страхом втрати власності. Якщо я – це те, що я є (а не те, що я маю), ніхто не в змозі погрожувати моїй безпеці і моїй ідентичності. Центр мого єства міститься в мені самому; здатність бути і реалізувати властиві мені сили є складовою структури моєї вдачі, і ця здатність залежить лише від мене. Все це справедливо за умови природного плину життя і, звісно ж, не

стосується таких непередбачуваних обставин, як раптова хвороба, нещастя чи інші суворі випробування.

На протигагу володінню, яке поступово зменшується у міру використання тих речей, які становлять його основу, буття у міру його реалізації має тенденцію збільшуватися ...

Питання і завдання:

1. Який зміст вкладає Е. Фромм в поняття «володіння» і «буття»?
2. Чи згодні Ви з думкою Е. Фромма, що орієнтація на володіння є характерною особливістю західного суспільства?
3. У чому, за Е. Фроммом, перевага орієнтації людини на буття?

ФРОММ Е. ВТЕЧА ВІД СВОБОДИ

Перш ніж перейти до основної нашої теми – до питання про те, що є свобода для сучасної людини, чому і як вона прагне позбутися неї, – ми повинні обговорити концепцію, яка може здатися дещо абстрактною ...

Соціальна історія людини почалася з того, що вона виросла зі стану єдності з природою, усвідомивши себе істотою, що відокремлена від навколишнього світу і від інших людей. Протягом довгого часу це усвідомлення було достатньо невиразним. Індивід залишався тісно пов'язаним з природним і соціальним світами, вже усвідомлюючи себе окремою істотою, він у той же час відчував себе частиною навколишнього світу. Процес зростаючого відокремлення індивіда від первинних зв'язків – ми можемо назвати цей процес «індивідуалізацією», – мабуть, досягає найвищої стадії в Новий час, тобто від епохи Відродження до наших днів.

В історії життя кожного індивіда ми бачимо той же процес. Народившись, дитина вже не становить єдності з матір'ю і стає біологічною істотою, що є окремою від неї. Однак, хоча такий біологічний поділ є початком індивідуального існування людини, дитина протягом довгого часу зберігає функціональну єдність з матір'ю.

Поки і оскільки індивід, фігурально кажучи, не порвав пуповину, що зв'язує його із зовнішнім світом, він не вільний, але ці узи дають йому відчуття приналежності до чогось, можна сказати гарантують йому безпеку існування за рахунок коренів в певному ґрунті. Я пропоную назвати ці узи, що існують до того моменту, коли процес індивідуалізації призводить до повного відокремлення індивіда, «первинними узами» ...

В процесі зростання дитини – відповідно до того, як рвуться первинні зв'язки, – у неї розвивається прагнення до свободи і незалежності.

ті. Але що відбувається з цим прагненням, це ми можемо зрозуміти лише в тому випадку, якщо візьмемо до уваги діалектичний характер процесу зростаючої індивідуалізації. Цей процес має два аспекти.

Перш за все, дитина стає сильнішою і фізично, і емоційно, і інтелектуально, активність і енергія розвиваються в кожній з цих сфер. У той же час ці сфери більше інтегруються, розвивається певна структура, керована волею і розумом індивіда. Якщо ми назвемо цю структуру – сукупність рис характеру, прагнень, розуму і волі індивіда – особистістю, то можна сказати, що першим аспектом зростаючої індивідуальності є розвиток особистості. Межі зростання індивідуалізації і розвиток особистості в якійсь мірі визначаються і індивідуальними умовами, але в основному – соціальними. Відмінності між індивідами в кожному суспільстві здаються значними, але в будь-якому суспільстві існує певна межа індивідуалізації, за яку нормальний індивід вийти не може.

Інший аспект індивідуалізації – зростаюча самотність. Первинні узи забезпечують фундаментальну єдність з навколишнім світом і відчуття безпеки. Відповідно до того, як дитина відокремлюється від цього світу, вона починає усвідомлювати свою самотність, свою відокремленість від інших. Ця відокремленість від світу, який в порівнянні з індивідуальною істотою представляється приголомшливо величезним, потужним – а іноді і небезпечним, загрозливим, – породжує відчуття беззахисності і тривоги. Поки людина була невіддільною частиною світу, поки не усвідомлювала ні можливостей, ні наслідків індивідуальних дій, їй не доводилося і боятися його. Але, перетворившись в індивіда, вона залишається на одинці з цим світом, приголомшуючим і величезним.

Виникає прагнення відмовитися від своєї індивідуальності, побороти почуття самотності і безпорадності, а для цього – злитися з навколишнім світом, розчинитися в ньому. Однак нові узи, що виникають з цього прагнення, не ідентичні первинним зв'язкам, які були обірвані в процесі росту. Дитина не може фізично повернутися назад в психічний процес індивідуалізації. Спроби такого повернення неминуче приймають характер підпорядкування, при якому, однак, ніколи не зникають суперечності між владою і дитиною, що підкоряється цій владі. Свідомо дитина може вважати себе задоволеною, але підсвідомо вона відчуває, що платить за відчуття безпеки повноцінністю і силою своєї особистості. В кінцевому підсумку підпорядкування приводить до зворотного результату: невпевненість дитини зростає, і в той же час в неї розвивається ворожість і бунтівливість, які тим більш небезпечні, що спрямовані проти людей, від яких вона продовжує залежати (чи стала залежною).

Однак підпорядкування – це не єдиний спосіб позбутися самотності і тривоги. Інший шлях – єдино продуктивний, що не приводить до нерозв’язних конфліктів, – це шлях спонтанних зв’язків з людьми і природою, тобто таких зв’язків, які з’єднують людину зі світом, не знищуючи її індивідуальності. Такі зв’язки, найвищими проявами яких є любов і творча праця, кореняться в повноті і силі цілісної особистості і тому не обмежують розвиток особистості, а сприяють цьому розвитку до максимально можливих меж.

Отже, зростаюча індивідуалізація призводить або до підпорядкування, або до спонтанної активності ...

Якби кожен крок в напрямку відділення та індивідуалізації супроводжувався відповідним зростанням особистості, розвиток дитини був би гармонійним. Цього, однак, не відбувається. У той час як процес індивідуалізації відбувається автоматично, розвиток особистості стримується цілою низкою психологічних і соціальних причин. Розрив між цими тенденціями призводить до нестерпного відчуття ізоляції і безсилля, а це, в свою чергу, приводить в дію психічні механізми, які будуть описані нижче як механізми позбавлення, втечі ...

Процес розвитку людської свободи має той же діалектичний характер, який ми виявили в процесі індивідуального зростання. З одного боку, це процес розвитку людини, оволодіння природою, зростання ролі розуму, зміцнення людської солідарності. Але з іншого – посилення індивідуалізації означає і посилення ізоляції, невпевненість, а отже, стає все більш сумнівним місце людини в світі і сенс її життя. Разом з цим зростає і відчуття безсилля і нікчемності окремої людини.

Якби процес розвитку людства був гармонійним, якби він дотримувався певного плану, то обидві сторони цього розвитку – зростаюча могутність і зростаюча індивідуалізація – могли б урівноважитися. Насправді ж історія людства – це історія конфлікту і розладу.

Кожен крок на шляху більшої індивідуалізації погрожував людям новими небезпеками. Первинні узи, вже розірвані, вони є невідновними; людина не може повернутися у втрачений рай. Для зв’язку індивідуалізованої людини зі світом існує тільки один продуктивний шлях: активна солідарність з іншими людьми (любов і праця), які знову з’єднують її зі світом, але вже не первинними узами, а як вільного і незалежного індивіда.

Однак якщо економічні, соціальні та політичні умови, від яких залежить весь процес індивідуалізації людини, не можуть стати основою для такої позитивної реалізації особистості, але в той же час люди втрачають первинні зв’язки, що давали їм відчуття впевненості, то такий

розрив перетворює свободу в нестерпний тягар: вона стає джерелом сумнівів, тягне за собою життя, позбавлене мети і сенсу. І тоді виникає сильна тенденція позбутися такої свободи: піти в підпорядкування або знайти якийсь інший спосіб зв'язуватися з людьми і світом, щоб врятуватися від невпевненості навіть ціною свободи ...

Сучасна людина, звільнена від пут доіндустріального суспільства, яке одночасно і обмежувало її, і забезпечувало їй безпеку і спокій, не набуває свободи в сенсі реалізації її особистості, тобто реалізації її інтелектуальних, емоційних і чуттєвих здібностей. Свобода принесла людині незалежність і раціональність її існування, але в той же час ізолювала її, пробудила в ній почуття безсилля і тривоги. Ця ізоляція нестерпна, і людина опиняється перед вибором: або позбутися волі за допомогою нової залежності, нового підпорядкування, або дорости до повної реалізації позитивної свободи, заснованої на природній непотворності та індивідуальності кожного ...

Психологічні механізми, які ми будемо розглядати ..., – це механізми позбавлення, «втечі», що виникають із невпевненості ізольованого індивіда.

Коли порушені зв'язки, які давали людині впевненість, коли вона протистоїть світу навколо себе як чомусь абсолютно чужому, коли їй необхідно подолати нестерпне відчуття безсилля і самотності, перед нею відкриваються два шляхи. Один шлях веде її до «позитивної» свободи; вона може спонтанно зв'язати себе зі світом через любов і працю, через справжній прояв своїх чуттєвих, інтелектуальних і емоційних здібностей; таким чином вона може знову досягти єдності з людьми, зі світом і з самою собою, не відмовляючись при цьому від незалежності і цілісності свого власного «я». Інший шлях – це шлях назад: відмова людини від свободи в спробі подолати свою самотність, усунувши розрив, що виник між її особистістю і навколишнім світом. Цей другий шлях ніколи не повертає людину в органічну єдність зі світом, в якому вона перебувала раніше, поки не стала «індивідом», – адже її відокремленість вже незворотня, – це просто втеча з нестерпної ситуації, в якій вона не може далі жити. Така втеча має вимушений характер – як і будь-яка втеча від будь-якої загрози, що викликає паніку, – і в той же час вона пов'язана з більш-менш повною відмовою від індивідуальності та цілісності людського «я». Це рішення не веде до щастя і позитивної свободи ...

1. Авторитаризм. В першу чергу ми звернемося до такого механізму втечі від свободи, який полягає в тенденції відмовитися від незалежності своєї особистості, злити своє «я» з ким-небудь або з чим-небудь

зовнішнім, щоб таким чином знайти силу, якої бракує самому індивіду. Іншими словами, індивід шукає нові, «вторинні» узи замість втрачених, первинних. Виразні форми цього механізму можна знайти в прагненнях до підкорення та панування ...

Загальна риса всього авторитарного мислення полягає в переконанні, що життя визначається силами, що не залежать від людини, від її інтересів і бажань. Єдино можливе щастя полягає в підпорядкуванні цим силам ... Люди очікують, що хтось їх захистить, що «він» подбає про них, і покладають на «нього» відповідальність за результати своїх власних вчинків. Якийсь «Х», що володіє цими властивостями, може бути названий «чарівним помічником». Зрозуміло, що «чарівний помічник» часто персоніфікований: це може бути Бог, або якийсь принцип, або реальна людина, наприклад, хтось із батьків, чоловік, дружина або начальник ... Людина сподівається отримати все, чого вона хоче від життя, з рук «чарівного помічника», а не власними зусиллями ... Чим сильніше виявляється ця тенденція, тим більше центр ваги її життя зміщується з її власної особистості в бік «чарівного помічника» і його персоніфікацій. І питання полягає вже не в тому, як жити самому, а в тому, як маніпулювати «їм» ... Засоби для цього можуть бути різні: одні використовують покірність, інші – «великодушність», треті – свої страждання тощо ... Ця залежність, виникаючи з нестачі спонтанності, в той же час дає людині якусь захищеність, але разом з тим викликає і відчуття слабкості. В результаті людина, що залежить від «чарівного помічника», відчуває – часто несвідомо – своє поневолення і так чи інакше бунтує проти «нього». Цей бунт проти людини, з якою пов'язані всі надії на безпеку і щастя, створює нові конфлікти ...

Якщо «чарівний помічник» персоніфікований в живій людині, то рано чи пізно настає розчарування в ній, оскільки ця людина не виправдовує сподівань, що було покладено на неї. Ці сподівання були ілюзорні з самого початку, тому розчарування неминуче: жодна реальна людина не може виправдати казкових очікувань. Це розчарування накладається на обурення, що впливає з поневолення, і веде до нових конфліктів. Іноді вони припиняються лише з розривом; за цим зазвичай слідує вибір іншого об'єкта, від якого знову очікується виконання всіх надій, пов'язаних з «чарівним помічником» ...

2. *Руйнівність.* У житті своя власна динаміка: людина повинна рости, повинна проявити себе, повинна прожити своє життя. Мабуть, якщо ця тенденція пригнічується, енергія, спрямована на життя, піддається розпаду і перетворюється в енергію, спрямовану на руйнування. Іншими словами, прагнення до життя і тяга до руйнування не є взаємно не-

залежними факторами, а пов'язані зворотною залежністю. Чим більше проявляється прагнення до життя, чим повніше життя реалізується, то менше руйнівні тенденції; чим більше прагнення до життя пригнічується, тим сильніше тяга до руйнування. Руйнівність – це результат непрожитого життя. Індивідуальні або соціальні умови, що пригнічують життя, викликають пристрасть до руйнування, що наповнює свого роду резервуар, звідки випливають всілякі руйнівні тенденції – по відношенню до інших і до себе ...

... За допомогою розглянутих нами механізмів «втечі» індивід долає почуття своєї нікчемності в порівнянні із надто могутнім зовнішнім світом або за рахунок відмови від власної цілісності, або за рахунок руйнування інших, для того, щоб світ перестав йому погрожувати.

3. *Конформізм*. Інші механізми «втечі» полягають в повній відмові від світу, при якій світ втрачає свої загрозливі риси ..., або в психологічному самозвеличенні до такого ступеню, при якому світ, що оточує людину, стає малим в порівнянні з нею ... Звернись до ще одного механізму, надзвичайно важливого в соціальному плані.

Саме цей механізм є рятівним рішенням для більшості нормальних індивідів в сучасному суспільстві. Коротко кажучи, індивід перестає бути самим собою; він повністю засвоює тип особистості, запропонований йому загальноприйнятим шаблоном, і стає точно таким же, як всі інші, і таким, яким вони хочуть його бачити. Зникає відмінність між власним «я» і навколишнім світом, а разом з тим і усвідомлений страх перед самотністю і безсиллям. Цей механізм можна порівняти з захисним забарвленням у деяких тварин: вони настільки схожі на своє оточення, що практично не відрізняються від нього. Відмовившись від власного «я» і перетворившись на робота, подібного мільйонам інших таких же роботів, людина вже не відчуває самотності і тривоги. Однак за це доводиться платити втрацю своєї особистості ...

Питання і завдання:

- 1. Що таке індивідуалізація, з точки зору Е. Фромма? Які аспекти та наслідки цього процесу він виділяє?**
- 2. Чому, за Е. Фроммом, виникає в сучасному суспільстві такий феномен як «втеча від свободи»?**
- 3. Які психологічні механізми «втечі від свободи» розглядає Е. Фромм?**
- 4. Співставте концепцію свободи людини в екзистенціалізмі з міркуваннями Е. Фромма, що виражені в даній роботі.**

АББАНЬЯНО Н. МУДРІСТЬ ЖИТТЯ

Свобода – це найбільш вкорінене і глибоке прагнення людини. І вона є тим, що надає людині її особисту цінність, гідність її еству. Нетерпимість, покірність, засмучення, бунти з усім злом, яке з них випливає, виникають в житті людини, що відчуває, що її свобода обмежена. Боротьба і конфлікти часто народжуються саме з пут і обмежень, з якими людина зтикається у своїх взаємовідносинах з іншими. І навіть в спокійному і цілком упорядкованому житті іноді не бракує незадоволеності, спалахів гніву і розбіжностей з достатньо незначних причин, поштовхом до яких є небажання дозволити впливати на себе або жити під тиском обставин, що є небажаними, або волі, яка не є власною.

В людині існує вічне занепокоєння і пошук свободи, що завжди виходить за межі тієї свободи, яку вона вже має і яка здається часто недостатньою для реалізації її власних бажань. І нерідко ці бажання спрямовуються саме на те, для досягнення чого недостатньо наявної свободи. Насправді достатньо однієї зачиненої двері, щоб забути про ті, що залишаються відкритими, і щоб, як баран, битися об неї.

Таким є неминуче становище такої істоти як людина, що не підпорядковується силі (якою є інстинкт тварин), що б детермінувала її вчинки. Кожен прагне побудувати собі в житті скромне житло, де б він був паном, або, коли може, знаходить притулок в маленькій вежі зі слонової кістки, в якій його воля відчувала б себе господинею. Саме бажання свободи штовхає людину на різноманітні і непроторенні шляхи, залучає її до пошуку і творення, які вона може вважати своїми власними, тому що вони несуть відбиток її особистості.

Першою умовою того, щоб поет, митець, філософ, вчений або хто б то не було виконував роботу, навіть відносно самостійну, є свобода вираження, якої він насправді вимагає проти формалізму і перешкод, що загрожують йому обмеженням. І немає справжньої релігійної віри без свободи совісті, як немає дійсного політичного ентузіазму без громадянських свобод.

Але, як і все людське, бажання свободи може бути викривлено і стати нав'язливим і всеохоплюючим. Існує різновид розуміння і відчуття свободи, який практично її заперечує. Це – свобода, що розуміється без кордонів або умов, яка полягає для кожного в тому, щоб робити те, що він вважає за потрібне, щоб жити так, як йому подобається, не обмежуючи себе нічим і ніким. Під цю свободу мало коли підводиться аргументація і майже тільки тими, хто хотів би довести

її абсурдність. Насправді вона зробила б дозволенним всякий утиск, безлад і насильство і зробила б неможливим спільне проживання людей, встановлюючи між ними стан безперервної війни. Але цей вид свободи, навіть якщо під нього не підводиться аргументація, надихає багато людських вчинків, що входять в число найбільш небезпечних. Той, хто відмовляється від солідарності і від співпраці з іншими і займається тільки задоволенням власної волі до насолоди і влади, навіть грабуючи або вбиваючи, безсумнівно, здійснює на практиці цю спокусливу свободу доти, доки інші в цьому йому не завадять. Отже, саме свобода, яка заперечує свободу інших, приречена на самознищення.

Але існують також пом'якшені і неявні форми такої свободи. Одна з них – нетерпимість до порядку й дисципліни, що прихована або погано піддається контролю, що в свою чергу викликає нетерпимість до праці, що завжди потребує порядку і дисципліни. Непомірна увага зосереджується тоді на тягарі праці, в той час як нехтують пошуком і вибором роботи, яка б відповідала особистим звичкам та інтересам, що мала б тому самостійний характер. Через цю саму нетерпимість припиняють реалізувати з доброї волі завдання, що ставить життя, і виконувати обов'язки, які вони тягнуть за собою. Занадто ретельний захист власної свободи веде деяких людей до відмови від зав'язування дружби, від того, щоб закохуватися, встановлювати стійкі сексуальні відносини. Загалом шлюб для них – це фатальна пастка для самої свободи. У цих випадках дозволя, розваги і гра здаються єдиним виразом справжньої свободи, але насправді це – шляхи, що ведуть до самого покірного рабства: рабства все більш зростаючої незадоволеності, нудьги і порожнечі життя.

В основі цих способів відчувати і здійснювати свободу лежить переконання, що свобода є абсолютною спонтанністю, вибухом інстинктів або вітальних імпульсів, неконтрольованим проявом природи, яку кожен містить в самому собі. Але якби це було так, єдиними справді вільними істотами були б комахи, які незалежно від обставин смиренно дотримуються спонукань своїх природних інстинктів.

Інша справа з людьми, і різні позиції, що вони займають по відношенню до однієї і тієї ж ситуації, доводять це достатньо переконливо. Насправді людина вибирає певні позиції, і мотиви цього вибору можуть бути різноманітними і суперечливими. Ці мотиви в будь-якому випадку обмежують вибір певним числом альтернатив, більш-менш окреслюючи межі області вибору і його свободи. Справжній інтерес людини полягає в тому, щоб уникати надмірного обмеження вибору, що давало б перевагу якомусь домінуючому чиннику без можливості переглядати або ви-

правляти сам вибір, переробляти або анулювати його. Вирішальні вибори, що спрямовують життя людини, такі, як вибір роботи або любові, релігійних або політичних зобов'язань, реалізують свою свободу, коли вони виявляються повторюваними для індивіда, який їх здійснив і який тому схильний повторювати їх і повторює в практичних справах, що здійснюються ним задля вірності поставленому завданню.

Народна мудрість справедливо оцінює позитивно почуття, вчинки, позиції, що здаються і є спонтанними. В цьому випадку спонтанність означає щирість, чесність, відсутність розрахунку або прихованих намірів. Вона означає, що почуття або дія, що оголошується спонтанною, є справжнім вираженням особистості, а не тимчасовою маскою, яку вона надягає заради своїх власних цілей.

Виходячи з цього прояв прихильності, акт щирості або добрودушності, тверда або мужня позиція оцінюються тим вище, чим краще розкривають той самий характер особистості, з якого вони виникають. Спонтанним є все, що йде від «серця» людини, тобто виявляє те, чим вона є насправді в глибинах своєї свідомості.

Але з цими оцінками не має нічого спільного теорія спонтанності, що є сьогодні модною в моралі і педагогіці, і яка прагне пояснити за допомогою, так званих природжених потягів, всю поведінку людини і її виховання. Відстоювання вседозволеності, аморалізм є безпосередніми і неминучими наслідками такої теорії, що починає зараз з очевидністю демонструвати свої руйнівні наслідки у всіх практичних справах. Ця теорія рівнозначна тому, щоб сказати, що кожна людина в будь-якому віці або обставинах повинна робити те, що їй зручніше ... і може розглядати інших в якості безособових знарядь власних примх.

Найбільш помилковим досі залишається уявлення про те, що людина подібна до бджоли, що не має можливості відходити від завдання, яке вона виконує в рої. Але в дійсному житті людина постійно залежить від виборів, які вона робить, і вона повинна вчитися робити їх сумісними з виборами інших і добродійними для самої себе. А цьому вона може навчитися тільки з досвіду, що реалізує у відношеннях з іншими, у співвіднесенні з самою собою, у зіткненні з труднощами і проблемами, що кожної миті ставить перед нею життя. Віддаючись без обмежень і розбору миттєвим потягам, вона ізолює себе від інших і надягає на своє обличчя маску, в якій вона сама не може впізнати себе.

Її справжня спонтанність не є природним і природженим даром, навіть якщо цьому сприяють спадкові схильності або сімейне середовище. Це – настрої зрілої або такої, що знаходиться в процесі дозрівання особистості, яка відверта по відношенню до самої себе і не любить вибира-

ти манівці або витончені методи, щоб реалізувати і виразити себе. Але саме тому вона є результатом виховання, до якого індивід примушує самого себе при зіставленні себе з іншими, а вже не простим проявом природних імпульсів.

Не можна покладатися на щирість і доброту природних імпульсів, що можуть повести індивіда гіршим шляхом. Дисципліна і самоконтроль необхідні, щоб надати порядок індивідуальному та соціальному життю. До реалізації такого порядку людину спрямовують не наявні в ній гіпотетичні природні сили, а закликає мудрість, яку людство накопичило в століттях і яка знаходить свій вираз у нормах моралі і релігії.

Питання і завдання:

- 1. Яку роль, на погляд Н. Аббаньяно, відіграє відчуття власної свободи в житті людини?*
- 2. Чи згодні Ви з думкою Н. Аббаньяно, що в людині існує вічне занепокоєння і пошук свободи, що завжди виходить за межі тієї свободи, яку вона вже має?*
- 3. До яких наслідків, з точки зору Н. Аббаньяно, може призвести занадто ретельний захист власної свободи, нав'язливе та всеохоплююче прагнення до неї?*
- 4. Якою, на думку Н. Аббаньяно, має бути ідеальна модель реалізації власної свободи?*

ОРТЕГА-І-ГАССЕТ Х. ПРО СПОРТИВНО-СВЯТКОВЕ ПОЧУТТЯ ЖИТТЯ

... Життя, навіть з біологічної точки зору, взагалі має «спортивний» характер, все інше – лише механічна дія або гола функціональність ... Історія органічного світу показує, що спочатку життя являло собою надмірний перелік можливостей, серед яких деякі були відібрані і закріплені за допомогою цільових навичок. Саме органічне життя являє собою відбір можливостей ... Кожному з нас достатньо прокрутити назад кінострічку свого життя, щоб переконатися в тому, що його особиста доля, являє собою вибірковий процес перевірки конкретних життєвих обставин його власними можливостями. Та людина, якою ми стаємо, проживаючи своє життя, – це лише одна з багатьох, ким ми могли би стати, але яка так і залишилась невітленою через те, що якесь наше внутрішнє військо зазнало ганебної поразки на полі бою. Кожним кроком свого життя ми відкидаємо всі інші шляхи, і знову і знову губимо свої потенційні біографії. Саме тому спогади, що я в даний час пишу,

намагаючись надати їм вільну форму, не зводяться до щоденникової фіксації минулого, а є розповіддю про цілком конкретне нереалізоване життя.

Такий надлишок можливостей є характерною ознакою здорового, повнокровного життя, утилітаризм же – це симптом слабкості, життєвої ущербності: адже і хворий завжди економний у своїх рухах. Отже, цінність існування полягає в багатстві можливостей, що ми разом знаходимо, кожна перешкода, яку ми зустрічаємо, має підштовхувати нас до нового ризику, до винаходу нових можливостей.

Так дозволено мені буде розповісти про одну циркову виставу часів мого дитинства, що завжди приходиться мені на пам'ять як символ грандіозної невичерпності. Клоун з напудреним обличчям виходив на арену, сідав осторонь і, діставши з кишені флейту, починав на ній грати. У цей момент з'являвся директор і сварив клоуна за те, що він музикує в недозволеному місці. Наш клоун навіть не моргнувши оком перебирався на інше місце і поновлював гру. Директор наганяв його і виривав співочу дудочку прямо у нього з рук. Клоуна, однак, не так легко було вивести з себе. Ледве дочекавшись, поки директор піде, він запускав руку в свою бездонну кишеню і витягував звідти нову дудочку, а з неї, в свою чергу, – нові примхливі звуки. Але тут неблаганний директор виходив знову – і знову відіймав у клоуна його інструмент. Але кишеня клоуна була схожа на невичерпне світове черево, і звідти одна за одною з'являлися все нові дудочки. Мелодії дзвінки і забавні, ніжні і сумні заглушали заборонний окрик долі, затоплювали собою весь простір цирку і щедро ділилися з глядачами своєю невичерпною повнотою, все сильніше захоплюючи нас в єдиному пориві. Немов переможна музика, що за помахом чарівної палички видобував незворушний клоун скраю арени, стала джерелом якоїсь дивної енергії. Тоді мені здавалось, що клоун з флейтами – це давній лісовий бог Пан, що з'явився в сучасному клоунському вигляді, і який в вечірніх сутінках видуває зі своєї флейти магичні звуки, що звідусіль викликають відлуння. Тремтять листя і гілки, мерехтять зірки, і строкаті кізоньки танцюють на узліссі.

Знайте ж, мої німецькі друзі, вам теж доведеться здобути собі нову дудочку! Я говорю це зовсім не задля красного слівця: у життя є багато спільного з цією клоунською погудкою. Найбільш необхідне в ньому те, що є у надлишку. А те, що задовольняється нагальним, неодмінно буде затоптано в землю. У тому й полягає парадокс життя, що надмірне якраз найбільш необхідне, причому в біологічному житті це ще більш, вірно, ніж в людському. Життя тому лише і змогло утвердитися на нашій планеті, що воно не стало чіплятися за необхідне, а затопило його потоком

можливостей, щоразу з уламків однієї з них вибудовуючи міст, по якому інша сходила до перемоги.

Питання і завдання:

- 1. Як Ви можете прокоментувати думку Х. Ортеги-і-Гассета про те, що життя взагалі має «спортивний» характер?**
- 2. Чи згодні Ви з думкою Х. Ортеги-і-Гассета, що цінність існування полягає в багатстві можливостей, що ми разом знаходимо?**

ФРАНКЛ В. ЛЮДИНА В ПОШУКАХ СПРАВЖНЬОГО СЕНСУ

У кожного часу свої неврози – і кожному часу потрібна своя психотерапія ... Сьогоднішній пацієнт вже не стільки страждає від відчуття неповноцінності, скільки від глибинного відчуття втрати сенсу, яке пов'язане з відчуттям порожнечі, – тому я і говорю про екзистенціальний вакуум ...

Чи можливо досягти сенсу? Чи можливо знову оживити загублені традиції або навіть втрачені інстинкти? Або ж мав рацію Новаліс, який помітив одного разу, що повернення до наївності вже немає, і сходи, по яким ми піднімалися, впали? ...

Сенс має бути знайдений, але не може бути створений. Створити можна лише суб'єктивний сенс, просте відчуття сенсу, або нісенітницю ... Зрозуміло і те, що людина, яка вже не в змозі знайти у своєму житті сенс, так само як і вигадати його, тікаючи від почуття втрати сенсу, створює або нісенітницю, або суб'єктивний сенс. Якщо перше відбувається на сцені (театр абсурду!), то останнє – у хмільних мріях, особливо викликаних за допомогою ЛСД. У цьому випадку, однак, це пов'язане з ризиком пройти в житті повз істинного сенсу ...

Сенс не тільки повинен, а й може бути знайдений, і в пошуках сенсу людину направляє її совість. Одним словом, совість – це орган сенсу. Її можна визначити як здатність виявити той єдиний сенс, який криється в будь-якій ситуації ...

Ми живемо в час коли значно поширюється відчуття смислоутрати. У такі століття виховання повинно бути спрямоване на те, щоб не тільки передавати знання, а й відточувати совість так, щоб людина була здатна відчути вимогу, що міститься в кожній окремій ситуації. У століття, коли десять заповідей, мабуть, вже втратили для багатьох свою силу, людина повинна бути готова до того, щоб сприйняти десять тисяч

заповідей, укладених в десятки тисячах ситуацій, з якими її зіштовхує життя ...

З усього цього випливає, що сенс, про який йде мова, повинен змінюватися як від ситуації до ситуації, так і від людини до людини. Однак сенс всюдисущий. Немає такої ситуації, в якій нам не була б надана життям можливість знайти сенс, і немає такої людини, для якої життя не тримало б напоготові якусь справу ...

... Людина не тільки шукає сенс в силу свого прагнення до сенсу, але і знаходить його, а саме трьома шляхами. По-перше, вона може углядіти сенс у дії, у створенні чогось. Крім цього, вона бачить сенс в тому, щоб пережити щось, вона бачить сенс в тому, щоб когось любити. Але навіть в безнадійній ситуації, перед якою вона є безпорадною, вона за певних умов здатна бачити сенс. Все залежить від позиції, від установки, з якою вона зустрічає свою долю, якої вона не в змозі уникнути або змінити. Лише позиція і установка дають їй можливість продемонструвати те, на що здатна одна лише людина: перетворення, перетворення страждання на досягнення на людському рівні ...

Перший шлях – це те, що вона дає світу в своїх творіннях; другий – це те, що вона бере від світу в своїх зустрічах і переживаннях; третій – це позиція, яку вона займає по відношенню до свого важкого становища в тому випадку, якщо вона не може змінити свою важку долю ...

Цінності, які реалізуються в продуктивних творчих діях, ми будемо називати «творчими». Крім творчих, існують цінності, які реалізуються в переживаннях, – це «цінності переживання». Вони проявляються в нашій чутливості до явищ навколишнього світу, наприклад, в благоговінні перед красою природи чи творів мистецтва ...

Можна також визначити і третю можливу категорію цінностей, оскільки життя залишається осмисленим, навіть коли воно безплідне в творчому сенсі і небагате переживаннями. Ця третя група цінностей полягає в ставленні людини до чинників, які обмежують її життя. Саме реакція людини на обмеження її можливостей відкриває для неї принципово новий тип цінностей, які відносяться до розряду вищих цінностей. Таким чином, навіть справді убоге існування – існування, бідне щодо і творчих цінностей, і цінностей переживання, – все ж залишає людині останню і в дійсності високу ймовірність реалізації цінностей. Цінності такого роду ми назвемо «цінностями відношення». Бо дійсно значущим є ставлення людини до долі, що випала їй ...

Як тільки перелік категорій цінностей поповнюється цінностями відношення, стає очевидним, що людське існування по суті своїй ніколи не може бути безглуздим. Життя людини сповнене сенсу до самого кі-

ння – до самого її останнього подиху. І поки свідомість не покинула людини, вона завжди повинна реалізовувати цінності і нести відповідальність ...

Екзистенційний аналіз визнає людину вільною, однак цей «вердикт» характеризується двома особливостями ...:

1. Екзистенційний аналіз лише умовно визнає людину вільною, оскільки людина не може робити все, що вона хоче; людська свобода аж ніяк не тотожна всемогутності.

2. Екзистенційний аналіз не визнає людину вільною, не визнаючи її в той же час відповідальною. Це означає, що людська свобода не тотожна не тільки всемогутності, але і сваволі ...

... відповідальність, яку екзистенційний аналіз переважно й розглядає, не зводиться до простої свободи остільки, оскільки відповідальність завжди включає в себе те, за що людина щоразу несе відповідальність. Як зе'ясовується, відповідальність має на увазі ... ще щось зверх того, а саме те, перед чим людина несе відповідальність ... Інстанція, перед якою ми несемо відповідальність – це совість.

Питання і завдання:

- 1. Що таке екзистенціальний вакуум? Чому він виникає в житті людини?*
- 2. Для чого, за В. Франклом, людина має знайти смисл свого життя?*
- 3. Які шляхи смисложиттєвих пошуків називає В. Франкл? Наведіть його типологію смисложиттєвих цінностей?*
- 4. Перед ким і у якій формі несе людина відповідальність за реалізацію своєї смисложиттєвої програми?*

ШВЕЙЦЕР А. БЛАГОГОВІННЯ ПЕРЕД ЖИТТЯМ ЯК ОСНОВА ЕТИЧНОГО СВІТО- І ЖИТТЄСТВЕРДЖЕННЯ

Світ не складається з одних лише подій; крім них в ньому є ще й життя, і з цим життям, наскільки воно знаходиться в межах моєї досяжності, я повинен мати зв'язок не тільки пасивний, а й активний. Присвячуючи себе служінню тому, що живе, я досягаю положення, при якому моя діяльність в цьому світі має сенс і мету ...

Благоговіння перед життям містить у собі три істотні елементи світогляду – смиренність, світо- і життєствердження і етику – як взаємопов'язані результати мислення.

Серед світоглядів минулого і сьогодення є світогляди смирення, світогляди світо- і життєствердження і світогляди, що прагнуть відповідати етичним вимогам. Не існує, однак, світогляду, здатного об'єднати в собі ці три елементи. Таке об'єднання можливе лише за умови, що всі вони розглядаються як наслідки універсального переконання – благоговіння перед життям, в якому вони містяться всі разом і кожен окремо ...

Що говорить етика благоговіння перед життям про відносини між людиною і творінням природи?

Етична тільки абсолютна і загальна доцільність збереження життя, на що і спрямована етика благоговіння перед життям. Будь-яка інша необхідність або доцільність не етична, а відносно необхідна необхідність. У конфлікті між збереженням власного життя і знищенням інших життів або нанесенням їм шкоди я ніколи не можу поєднати етичне і необхідне у відносно етичному, а повинен вибирати між етичним і необхідним, і в разі, якщо я маю намір вибрати останнє, я повинен усвідомлювати, що беру на себе провину в нанесенні шкоди іншому життю ...

Я купую у туземців орленя, якого вони зловили на березі, щоб врятувати його від жорстоких рук. Але тепер я повинен вирішити: дозволити йому померти з голоду, або вбивати кожен день кілька рибок, щоб годувати його. Я вирішую на користь другого варіанту, але кожен день я чітко усвідомлюю відповідальність за принесення одного життя в жертву іншому ...

Етика благоговіння перед життям змушує нас відчутти безмежно велику відповідальність і в наших взаєминах з людьми.

Вона не дає нам готового рецепта дозволеного самозбереження; вона наказує нам у кожному окремому випадку полемізувати з абсолютною етикою самозречення. У згоді з відповідальністю, яку я відчуваю, я повинен вирішити, що я повинен пожертвувати від мого життя, моєї власності, мого права, мого щастя, мого часу, мого спокою і що я повинен залишити собі.

Питання і завдання:

- 1. Який смисл етики «благоговіння перед життям» А. Швейцера?***
- 2. Яка спільна ідея поєднує погляди видатних мислителів ХХ століття А. Печей та А.Швейцера?***

ТЕМА 10. СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

МАРКС К., ЕНГЕЛЬС Ф. НІМЕЦЬКА ІДЕОЛОГІЯ

Виробництво ідей, уявлень, свідомості спочатку безпосередньо вплетене у матеріальну діяльність і в матеріальне спілкування людей, у мову реального життя. Утворення уявлень, мислення, духовне спілкування людей є тут ще безпосереднім породженням матеріального відношення людей. Те ж саме стосується духовного виробництва, як воно проявляється в мові політики, законів, моралі, релігії, метафізики тощо того чи іншого народу. Люди є виробниками своїх уявлень, ідей тощо, – але мова йде про дійсних, діючих людей, обумовлених певним розвитком їхніх продуктивних сил і – відповідним цьому розвитку – спілкуванням, аж до його окремих форм. Свідомість ... ніколи не може бути чимось іншим, як усвідомленим буттям ..., а буття людей є реальний процес їхнього життя ... Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість ...

Питання і завдання:

- 1. Якою є структура суспільно-економічної формації, за К. Марксом? Який з компонентів суспільно-економічної формації є визначальним?*
- 2. Як Ви розумієте формулу К. Маркса: «Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість»? Який ще підхід до співвідношення буття та свідомості існує в історії філософської думки?*

МАРКС К. ДО КРИТИКИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ ПЕРЕДМОВА

У суспільному виробництві свого життя люди вступають у певні, необхідні, від їхньої волі не залежні відносини – виробничі відносини, що відповідають певному ступеню розвитку їхніх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі.

Не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість. На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з іс-

нуючими виробничими відносинами, або – що є тільки юридичним виразом останніх – з відносинами власності, в рамках яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх очови. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш-менш швидко відбувається переворот у всій величезній надбудові. При розгляді таких переворотів необхідно завжди відрізнити матеріальний переворот, що відбувається в економічних умовах виробництва та констатується із природничо-наковою точністю, від юридичних, політичних, релігійних, художніх або філософських, коротше кажучи – від ідеологічних форм, у яких люди усвідомлюють цей конфлікт і борються за його розв'язання. Як про окрему людину не можна судити на підставі того, що сама вона про себе думає, точно так само не можна судити про подібну епоху перевороту за її свідомість. Навпаки, цю свідомість треба пояснити з протиріч матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Жодна суспільна формація не гине раніш, ніж розвинуться усі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не з'являються раніше, ніж створюються матеріальні умови їхнього існування в надрах самого старого суспільства. Тому людство ставить собі завжди лише такі завдання, котрі воно може вирішити, тому що при ближчому розгляді завжди виявляється, що саме завдання виникає лише тоді, коли матеріальні умови його вирішення вже наявні, або, принаймні, знаходяться в процесі становлення. Загалом, азіатські, античні, феодальні і сучасний, буржуазний, способи виробництва можна позначити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації.

Питання і завдання:

- 1. У чому сутність матеріалістичного розуміння суспільного життя, сформульованого К. Марксом?*
- 2. Які основні категорії вводить у вчення про суспільство К. Маркс?*
- 3. Який конфлікт лежить в основі корінних суспільних змін? Являє він собою наслідок об'єктивного ходу розвитку суспільства чи результат зіткнення особистих, суб'єктивних інтересів?*

ФРАНК С. Д. ДУХОВНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬСТВА

Що суспільне життя не збігається зі світом матеріального буття – ні з матеріальними речами на зразок каменю, дерева, хімічного елемента, ні з матеріальними, фізичними і хімічними процесами на зразок руху,

тепла, електрики, горіння тощо – це, здавалося б, настільки очевидно, що не заслуговує особливого розгляду. Проте вже наявність такого соціально-філософського напрямку, як «економічний матеріалізм», який, вбачаючи сутність суспільного життя в господарстві, тим самим ставить її в конститутивний зв'язок з матеріальними речами і процесами, змушує детальніше зупинитись на цьому співвідношенні.

З одного свого боку, суспільні явища безперечно пов'язані з матеріальними явищами. Суспільні явища складаються звісно безпосередньо з людських дій, останні ж, в силу зв'язку людської особистості з тілом, завжди виражаються в тілесних, матеріальних процесах. Найбільше цей зв'язок кидається в очі у господарській діяльності: належаючи, з одного боку, до сфери суспільного життя, вона разом з тим має сторону, якою вона стикається з фізичним світом і входить в його склад. У виробництві вона полягає у фізико-хімічній (або біологічній) зміні природного зв'язку, транспорті та обміні вона пов'язана з просторовим переміщенням речей. Але і всяке інше суспільне явище має свою фізичну сторону або пов'язане з фізичними процесами вже тому, що людська дія немислима без тілесних рухів і впливів на зовнішнє середовище. У деяких випадках це особливо помітно: так, війна у якості руйнування, заповдіюваного місцевості, в якій вона відбувається, масового скупчення і пересування людей, тварин, машин і знарядь, масового знищення життів є безсумнівно і в фізичному, видимому і відчутному світі подією, приголомшливою своєю значимістю; революція навряд чи можлива без скупчення людей на вулицях, руйнування будівель, безладу у вуличному русі. Але в кінцевому рахунку те ж співвідношення має силу в усякому суспільному явищі без винятку. Питання, однак, полягає в тому, чи складається соціальне явище, як таке, з цих фізичних процесів, або воно лише пов'язане з ними і має їх своїм зовнішнім наслідком і супутником.

Неважко побачити, що саме лише останнє співвідношення виражає справжню суть справи. Справа в тому, що зміст суспільного явища, те, що утворює його справжню сутність, не має, як таке, ніякого відношення до фізичної природи і фізичних процесів. Це видно вже з того, що не існує ніякої пропорційності між сутністю і змістом суспільного явища, як такого, з одного боку, і його фізичними наслідками і супутниками – з іншого. Найбільші соціальні перевороти на кшталт, наприклад, скасування кріпосного права можуть у фізичному світі пройти, так би мовити, зовсім непомітно; для суто зовнішнього, почуттєвого сприйняття день 19 лютого 1861 року, що поклав історичну грань між старою, кріпосницькою і новою, вільною Росією, нічим з фізичної сторони, у

видимому образі життя, істотно не відрізнявся від інших днів ... Навіть у господарському житті, яке за своєю внутрішньою сутністю необхідно пов'язане зі змінами зовнішнього середовища, неможливо за зовнішніми ознаками відрізнити господарсько-осмислену, тобто справді економічну діяльність від будь-якої іншої, господарсько-безглуздої і байдужої людської дії. Економічний матеріалізм, залишаючи тут осторонь проблему суспільного значення господарського життя – в якості матеріалізму неспроможний вже тому, що устрій господарства зовсім не визначений однозначно технічно-фізичними умовами, а залежить від характеру народу, його звичаїв і моральних переконань тощо ...

Коротко кажучи: незважаючи на весь свій зв'язок з фізичною дійсністю і зіткненням з нею, суспільне життя, як таке, саме не може належати до світу фізичних явищ просто тому, що воно у своїй внутрішній сутності, тобто в тих ознаках, які конституюють явище як громадське, взагалі чуттєво не сприймається, ззовні не дане; воно пізнається лише в якомусь внутрішньому досвіді. Що таке сім'я, держава, нація, закон, господарство, політична або соціальна реформа, революція тощо; словом, що таке соціальне буття і як здійснюється соціальне явище – цього взагалі не можна углядіти у видимому світі фізичного буття; це можна дізнатися лише через внутрішню духовну співучасть і співпереживання невидимої суспільної дійсності. У цьому полягає абсолютно непереборна межа, покладена всякому соціальному матеріалізму, всякій спробі біологічного чи фізичного тлумачення суспільного життя. Суспільне життя за самою суттю своєю є духовним, а не матеріальним.

Питання і завдання:

- 1. У чому полягає зв'язок між суспільними та матеріальними явищами, на думку С. Д. Франка?*
- 2. Яким, згідно С. Д. Франку, є суспільне життя за самою своєю суттю і чому?*

ГЕГЕЛЬ Г. ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

Філософія історії означає не що інше, як мислячий розгляд її.

Але єдиною думкою, яку привносить з собою філософія, є та проста думка розуму, що розум панує у світі, так що, отже, всесвітньо-історичний процес відбувався розумно.

З розгляду самої всесвітньої історії повинно з'ясуватися, що хід її був розумний, що вона була розумною, необхідним виявленням

світового духу, – того духу, природа якого, правда, завжди одна і та ж, але який проявляє цю свою єдину природу у світовому наявному бутті.

Перш за все ми повинні звернути увагу на ту обставину, що цікавий нам предмет – всесвітня історія – відбувається в духовній сфері. Світ обіймає собою фізичну і психічну природу; фізична природа також відіграє деяку роль у всесвітній історії, і ми вже на самому початку звернемо увагу на ці основні співвідношення природних визначень. Але субстанційним є дух і хід його розвитку ... Але дух на сцені всесвітньої історії, на якій ми його розглядаємо, є перед нами у своїй конкретній дійсності.

Можна сказати про всесвітню історію, що вона є виявленням духу в тому вигляді, як він виробляє собі знання про те, що він є у собі, і подібно до того як зародок містить у собі всю природу дерева, смак, форму плодів, так й перші прояви духу віртуально містять у собі всю історію. Східні народи ще не знають, що дух чи людина як така вільні; так як вони не знають цього, то вони не вільні; вони знають тільки, що один вільний, але саме тому така свобода виявляється лише свавіллям, дикістю, тупістю пристрасті, угамуванням пристрасті, або ж ніжністю, яка сама виявляється лише випадковістю природи або свавіллям. Отже, цей один виявляється лише деспотом, а не вільною людиною. Лише у греків з'явилася свідомість свободи, і тому вони були вільні, але вони, як і римляни, знали тільки, що деякі вільні, а не людина як така; цього не знали навіть Платон і Аристотель. Тому у греків не тільки були раби, з якими було пов'язане їх життя і існування їх прекрасної свободи, але й сама ця свобода частково виявилася лише випадковою, тимчасовою і обмеженою квіткою, почасти вона разом з тим була тяжким поневоленням людського, гуманного початку. Лише германські народи дійшли у християнстві до свідомості, що людина як така є вільною, що свобода духу складає саме основну властивість її природи; ця свідомість спершу з'явилася в релігії, в найбільш відвертій сфері духу, але провидіння цього принципу в мирських справах постало як подальше завдання, вирішення і виконання якого вимагало важкої тривалої культурної роботи. Всесвітня історія є прогрес в усвідомленні свободи, а саме те, що східні народи знали тільки, що один вільний, а грецький і римський світ знає, що деякі вільні, ми ж знаємо, що всі люди вільні, тобто людина вільна як людина ... Ця кінцева мета є те, до чого спрямовувалася робота, котра відбувалась у всесвітній історії; заради неї приносилися протягом довгого часу всілякі жертви на великому вівтарі землі.

Якщо свобода як така є внутрішнє поняття, то засоби, навпаки, виявляються чимось зовнішнім, тим, що є, що безпосередньо впадає в очі

і виявляється в історії. Найближчий розгляд історії переконує нас в тому, що дії людей випливають з їхніх потреб, їхніх пристрастей, їхніх інтересів, їх характерів і здібностей і притому таким чином, що спонукальними мотивами в цій драмі є лише ці потреби, пристрасті, інтереси, і лише вони відіграють головну роль. Можна назвати хитрістю розуму те, що він змушує діяти для себе пристрасті, причому те, що здійснюється за їх посередництва, зазнає збитку і шкоди. Бо мова йде про явище, частина якого є незначною, а частина позитивною. Часткове здебільшого є занадто дрібним порівняно із загальним: індивіди приносяться в жертву і прирікаються на загибель. Ідея сплачує данину наявного буття і тлінності не з себе, а з пристрастей індивідуумів.

В тому, що всесвітня історія є цей процес розвитку і дійсне становлення духу, – процес, що відкривається при розгляді тих мінливих картин, які представляються погляду в складових її історії, – полягає справжня теодіцея, виправдання бога в історії. Примирити дух з всесвітньою історією і дійсністю може тільки розуміння того, що те, що відбулося і відбувається повсякденно, не тільки відбулося без бога, але по суті є справа його самого.

Питання і завдання:

- 1. Що являє собою всесвітньо-історичний процес, з точки зору Г. Гегеля?*
- 2. Яким чином, на думку Г. Гегеля, еволюціонує уявлення людини про свободу протягом всесвітньої історії?*

ШПЕНГЛЕР О. ПРИСМЕРК ЄВРОПИ

«Всесвітня історія» – це наша картина світу, а не та, що належить «людству». ... Цілком можливо, що в майбутньому, після остаточного занепаду західної цивілізації, носіями якої є ми, сучасні люди, ніколи не повториться подібна культура і подібний людський тип, для якого «Всесвітня історія» є змістом космічної свідомості.

Що ж таке всесвітня історія? ... Замість монотонної картини лінійно-образної всесвітньої історії, триматися за яку можна тільки заплющуючи очі на приголомшливу кількість фактів, що їй суперечать, я бачу феномен безлічі сильних культур, які з початковою силою виростають з надр, що породила їх країна, до якої вони суворо прив'язані упродовж свого буття, і кожна з них накладає на свій матеріал – людство – свою особисту форму й у кожній своя особиста ідея,

особиста пристрасть, особисте життя, бажання і відчуття і, нарешті, особиста смерть ...

... Потрібно шукати порівняння, надавши можливість світу людських культур вільно і глибоко сприяти на нашу уяву, а не втискаючи її в упереджену схему; ... потрібно зіставити античну культуру як закінчений у собі феномен, як тіло і вираження античної душі, поряд з єгипетською, індійською, вавилонською, китайською і західноєвропейською культурами, і шукати типове в перемінних долях цих великих індивідумів, момент необхідного в неприборканому достатку випадковостей, – і тоді, нарешті, розгорнеться перед нами картина світової історії ...

... Одні, особливо суспільні діячі, економісти, політики, юристи, вважають, що «сучасне людство» перебуває в стані постійного прогресу, ... інші бачать в сучасності – «занепад». ... Занепад західного світу становить не більше і не менше як проблему цивілізації. ... У кожній культурі своя особиста цивілізація. ... Цивілізація с неминучою долею культури. ... Цивілізація – це ті самі крайні й штучні стани, здійснювати які здатен вищий вид людей ...

... Культури суть організми. Історія культури – їх біографія. Подана нам, як деяка історична поява в образі пам'яті, історія античної чи китайської культури по-морфологічному становить повну аналогію з історією окремої людини, тварини, дерева чи квітки ... Феноменами окремих, таких, що йдуть одна за одною, поряд зростають, дотикаються, затіняють і гнітуть одна одну, культур вичерпується весь зміст історії ...

... Культура зароджується в той момент, коли з первісно-духовного стану вічно дитячого людства пробуджується і відокремлюється велика душа, деякий образ із потворного, обмежене і перехідне з безмежного і такого, що перебуває. Вона розквітає на ґрунті суворо обмеженої місцевості, до якої вона і залишається прив'язаною, подібно рослині. Культура вмирає після того, як ця душа здійснить повну суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віросповідань, мистецтв, держав і наук і, таким чином, знову повернеться в первинну духовну стихію ... Коли мета досягнута, й ідея, тобто все багатство внутрішніх можливостей, завершена і здійснена у зовнішньому, тоді культура раптом загасає, відмирає, її кров згортається, сили її надламуються – вона стає цивілізацією. І вона, величезне засохле дерево в первісному лісі, ще багато століть буде тягнути свої гnilі сучки.

... Різна культура переживає вік окремої людини. Кожна має своє дитинство, юність, возмужіння і старість.

... Як листя, квіти, гілки і плоди виражають у зовнішньому вигляді, формі та способі росту буття рослини, так і етичні, математичні, політичні та господарські утворення відіграють таку саму роль у бутті культури.

... Людська культура ... підсумок встановленого і відчутного вираження душі, ... культура як історичний феномен ... мова ... за допомогою якої душа може висловити, чим і як вона страждає.

... Я буду називати душу античної культури, вибравши чуттєву належність окремого тіла за ідеальний тип протяжності, аполлонською. Їй протиставляю я фаустівську душу, прасимволом якої є чистий безмежний простір, а «тілом» – західна культура ... І осторонь, хоч і будучи посередником, запозичуючи, передаючи в спадок форми, з'являється магічна душа арабської культури, яка прокинулася за часів Августа в країнах між Євфратом і Нілом, зі своєю алгеброю і алхімією, мозаїкою й арабесками, зі своїми богослужними ритуалами і «кіс-мет».

... У загальній історичній картині світу культура є феноменом душевної стихії, буття якої виживає себе у невстановленому здійсненні своїх внутрішніх можливостей.

... Кожна культура, навіть кожна епоха культури, створювала особисту картину душі, яку при цьому, звичайно, вважали картиною душі всього людства. Її риси суть символічні вираження того, що я називаю ідеєю буття.

Питання і завдання:

- 1. Що являє собою всесвітня історія, з точки зору О. Шпенглера?**
- 2. Що таке культура, за визначенням О. Шпенглера?**
- 3. У якому співвідношенні, на думку О. Шпенглера, перебувають культура та цивілізація?**
- 4. З чим, на думку О. Шпенглера, пов'язаний занепад західного світу?**

ТОЙНБІ А. ОСЯГНЕННЯ ІСТОРІЇ

... Нами було ідентифіковано дев'ятнадцять суспільств: західне, православне, іранське й арабське (у даний час вони входять до ісламського), індуїстське, далекосхідне, еллінське, сирійське, китайське, мінойське, шумерське, хетське, вавилонське, андське, мексиканське, юкатанське, майянське та єгипетське. Досліджуючи основи кожного окремого суспільства, в одних випадках ми виявляємо, що воно споріднене з більш давнім суспільством завдяки наявності всесвітньої церкви. В інших випадках такий зв'язок не проглядається. Отже, ми ви-

значили, що всесвітня церква є основною ознакою, яка дає змогу попередньо класифікувати суспільства одного виду. Іншим критерієм для класифікації суспільств є ступінь віддаленості від того місця, де дане суспільство виникло. Поєднання цих двох критеріїв дає можливість знайти загальну міру для розміщення суспільств на одній шкалі, для того щоб визначити місце кожного з них у безперервному процесі розвитку ...

... Кількість відомих цивілізацій невелика. Нам удалося виділити тільки 21 цивілізацію, але можна припустити, що більш детальний аналіз розкриє значно меншу кількість повністю незалежних цивілізацій – біля десяти ...

... Одна з причин, яка породила оману «єдності цивілізацій», полягає в тому, що сучасна західна цивілізація поширила свою економічну систему на весь світ. За економічною уніфікацією, що ґрунтується на західній основі, пішла і політична уніфікація, що має ту ж основу і зайшла майже настільки ж далеко. Незважаючи на те, що політична експансія західного світу в наші дні не настільки очевидна й наступальна, як експансія економічна, проте близько 60-70 держав сучасного світу, включаючи також існуючі незахідні держави, у даний час виявилися членами (різною мірою) єдиної світової системи держав з єдиним міжнародним правом.

Помилкова концепція «єдності історії» на базі західного суспільства має ще одну невірну посилку – уявлення про прямотлінійність розвитку.

Це є не чим іншим, як найпростішим образом чарівної бобової стеблинки з казки, яка пробилла землю й росте вгору, не даючи паростків і не ламаючись під власною вагою. На початку нашої праці була спроба застосувати поняття еволюції до людської історії. Було показано, як представники того самого виду суспільств, виявившись в однакових умовах, зовсім по-різному реагують на так званий виклик історії. Одні відразу ж гинуть; інші виживають, але такою ціною, що після цього вже ні на що не здатні; треті настільки вдало протистоять виклику, що виходять не тільки не ослабленими, але навіть створивши більш сприятливі умови для подолання прийдешніх випробувань; є й такі, що йдуть за першопрохідцями, як вівці за своїм ватажком. Така концепція розвитку уявляється нам більш прийнятною, ніж старомодний образ бобового паростка ...

... Виклик спонукає до росту. Відповіддю на виклик, суспільство вирішує завдання, що постало перед ним, завдяки чому переходить в більш високий і більш досконалий з погляду ускладнення структури стан ... Відсутність викликів означає відсутність стимулів до росту і

розвитку ... Стимули зростання можна розділити на два основних види: стимули природного середовища і стимули людського оточення ...

... Зростаючі цивілізації відрізняються від примітивних суспільств поступальним рухом за рахунок творчої меншості. Слід додати, що творчі особистості при будь-яких умовах складають в суспільстві меншість, але саме ця меншість і вдихає в соціальну систему нове життя ...

... У найбільш розвинених і цивілізованих суспільствах переважна більшість являє собою інертну масу ... Підтягування нетворчої більшості зростаючого суспільства до рівня творчих піонерів, без чого неможливий поступальний рух вперед, на практиці вирішується завдяки вільному мімезису ... Щоб включити механізм мімезису, необхідно активізувати внутрішні потенції людини, бо мімезис – це риса, притаманна людині споконвіку ...

... Мімезис – це спільна риса соціального життя, його дію можна спостерігати в суспільствах обох видів. Однак якщо в примітивному суспільстві мімезис зорієнтований на життя старшого покоління і на образи предків, ... як на втілення «кристалу звичаю», то в суспільствах зростаючих зразком для наслідування, еталоном стає творча особистість, лідер, що прокладає новий шлях ...

... Для того щоб спонукати інертну більшість слідувати за активною меншістю, недостатньо лише сили духу творчої особистості. Освоєння високих духовно-моральних цінностей передбачає здатність до сприйняття «культурної радіації», вільний мімезис як наслідування духовно-морального пориву обраних носіїв нового ...

Питання і завдання:

- 1. Чим обумовлено, на думку А. Тойнбі, формування помилкової концепції «єдності історії» на базі західного суспільства?**
- 2. Яким чином, з точки зору А. Тойнбі, відбувається соціокультурна динаміка?**
- 3. Що являє собою, запропонований А. Тойнбі, механізм «Викликів-та-відповідей»?**
- 4. Яку роль, на думку А. Тойнбі, відіграє творча меншість в загальному розвитку суспільства?**

ПЕЧЧЕЇ А. ЛЮДСЬКІ ЯКОСТІ

... Протягом усієї історії існування людство неодноразово переживало складні, критичні періоди, але ніколи ці кризи за масштабністю та наслідками процесів, навіть віддалено не нагадували теперішню

істинно головоломну людську експансію та невимірний прогрес. Однак безпрецедентність цієї ситуації та неможливість передбачити її справжні наслідки незаперечно свідчать про одне – людству нікого звинувачувати в ній, крім себе ...

... Лише прагнучи якомога ширше та глибше зрозуміти суть теперішнього становища людини і того, з якою силою вона впливає на весь навколишній світ, лише стимулюючи всі наші творчі здібності на пошуки таких форм буття, які б сприяли гармонії, а не дисонансу в нас самих та всього нашого всесвіту, ми можемо прокласти шлях до добра, яке нам конче необхідне, та знайти сили для досягнення поставлених завдань ...

... Так що настав час діяти ... Насамперед ці дії необхідно як слід підготувати та спланувати, а для цього здійснити цілу низку численних та всеосяжних науково-дослідних проєктів, спрямованих не лише на поглиблення наших знань про людину та світ, що оточує її, а й на з'ясування тих підвалин, на яких повинна у майбутньому базуватися людська система. Тематика, завдання та характер цих досліджень дають змогу дати їм назву «Завдання для людства» ...

І тут можна висунути цілу низку більш-менш рівнозначних чітких цілей ... Кожна з цілей підсумовує деякі основні поняття та факти, котрі необхідно знати сучасній людині, та окреслює ті важливі дії, які вона повинна здійснити для того, щоб створити відповідні передумови для життя та подальшого розвитку. Представлені тут шість цілей пов'язані із «зовнішніми межами» планети, «внутрішніми межами» самої людини, отриманою нею культурною спадщиною, яку вона зобов'язана передати тим, хто прийде після неї, світовим співтовариством, яке вона повинна побудувати, екосередовищем, яке вона повинна захистити за будь-яку ціну і, нарешті, складною та комплексною виробничою системою, реорганізацію якої їй слід розпочати ...

... *Перша ціль: «зовнішні межі».* Добре відомо, що, збільшивши владу над Природою, людина відразу уявила себе цілковитим господарем Землі й взялася її експлуатувати, нехтуючи тим фактом, що її розміри та біофізичні ресурси доволі скінченні ... Оскільки «пропускна здатність» Землі явно не безмежна, то, очевидно, є якісь біофізичні межі, або «зовнішні межі», для розширення не лише людської діяльності, а й взагалі присутності людини на планеті. Зараз необхідність наукових достовірних знань про самі ці межі, про умови, за яких ми можемо до них наближатися, та наслідки їх порушення стає все більш гострою, тому що є підстави для побоювання, що у деяких сферах межі дозволеного вже досягнуті ...

Друга ціль: «внутрішні межі». Цілком очевидно, що фізичні та психологічні можливості людини теж мають свої межі. Люди усвідомлюють, що, поширюючи своє панування над світом, людина у прагненні до безпеки, комфорту і влади обростала цілим арсеналом різноманітних пристроїв та винаходів, утрачаючи при цьому ті свої якості, які дають їй можливість жити у своєму первісному незайманому природному середовищі, і що це, можливо, послабило її фізично, притупило біологічну активність. Можна з упевненістю сказати, що, чим більш «цивілізованою» стає людина, тим менше вона здатна протистояти труднощам суворого зовнішнього середовища і тим більше потребує того, щоб захищати свій організм та здоров'я за допомогою різноманітних медикаментів, зілля та безлічі інших штучних засобів ... Напередодні майбутніх випробувань, труднощів та проблем нам цілком необхідно чітко знати та ясно розуміти, які справжні можливості середнього індивідуума та як можна підвищити його готовність до того, щоб жити завтра. Крім того, ми повинні знати, як нам краще використати свої розумові здібності, причому не тільки для того, щоб протистояти новим змінам, а й для того, щоб поставити їх під контроль та отримувати від них користь. Отже, головне завдання зводиться до оцінки всієї сукупності цих здібностей та з'ясування, як удосконалити та пристосувати їх до того, щоб не наражати людський організм на нестерпні напруження та стреси ...

Третя ціль: «культурна спадщина». ... Люди починають все більше побоюватися, що в майбутньому всі культури можуть виявитися уподібненими – причому подібність, як показує сьогоdnішній досвід, не надто вже й приваблива – цей рух до знеособленої однорідності відбувається вже нині ...

... Треба негайно вжити найсерйозніші та активні заходи для порятунку культурної спадщини людства, які повинні охопити всі без винятку галузі людської діяльності, використати досягнення всіх наукових дисциплін .... Для того щоб підтвердити повагу як до тих, хто вже пішов з цього світу, так і до тих, хто прийде пізніше, необхідні якісно нові підходи, ідеї та рішення. До таких пропозицій можна частково віднести заснування «Всесвітнього культурного концерну», метою якого стало б фінансування довгострокових культурних програм, та організацію «Культурного корпусу», що об'єднала б добровольців з усіх країн світу, які бажають захистити та зберегти цю спадщину. Було б також доцільно здійснити, наприклад, інтернаціоналізацію історичних пам'яток та центрів, що становлять всесвітній інтерес, закликавши

держави передати їх під міжнародну юрисдикцію, і доручити міжнародним органам їхню охорону та збереження ...

Четверта ціль: «світове співтовариство». Суть проблеми зводиться до того, щоб виявити шляхи поступового перетворення нинішньої системи егоцентричних держав, якими керують схильні до самоправства уряди, на світове співтовариство, в основу якого була б покладена система скоординованих між собою географічних та функціональних центрів прийняття рішень, що охоплює всі рівні людської організації – від локального до глобального. Сфера юрисдикції таких центрів – незалежно від їхніх функцій і рівня – повинна більше відповідати традиціям, інтересам та проблемам, спільним для різноманітних груп населення ...

П'ята ціль: «середовище проживання». Однією з найважливіших проблем, що вже зараз глибоко вражає людську уяву, але ще не усвідомлена в усіх її воістину грандіозних масштабах, є проблема розміщення на планеті протягом найближчих 40 років населення удвічі більшого, ніж нинішнє. Адже за цей короткий час прийдеться докорінно поліпшити, модернізувати і, більше того, подвоїти всю нинішню інфраструктуру – причому не тільки житлові будинки, а й усі допоміжні системи, включаючи промислову, сільськогосподарську, соціальну, культурну та транспортну ... Ця воістину грандіозна справа приречена, однак, на неминучий провал, якщо не планувати її на єдиному придатному для цієї мети рівні – а саме на загальнопланетарному ...

Шоста ціль: «виробнича система». ... Безперечно, найголовнішою ключовою метою людства є ретельний аналіз існуючого виробничого істеблішменту і виявлення того, які перетворення необхідно в ньому запланувати, щоб він виявився здатним у найближчі десятиріччя чітко виконувати відведені йому функції.

Питання і завдання:

- 1. Яку небезпечну суперечність сучасного розвитку людства відзначає А. Печей?**
- 2. Які цілі, на думку А. Печей, стоять перед людством на даному етапі розвитку?**

Модуль III.
Проблеми гносеології
та теоретико-методологічні засади
логічного мислення

**ТЕМА 11. ГНОСЕОЛОГІЯ. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПІЗНАВАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

РАССЕЛ Б. ЛЮДСЬКЕ ПІЗНАННЯ: ЙОГО ОБСЯГ ТА МЕЖІ

... Я дійшов тепер до визначення «пізнання». Як і у випадку з «вірою» та «істиною», тут є певна неминуча невизначеність у самому визначенні. Нерозуміння цього призвело, на мою думку, до істотних помилок у теорії пізнання. Проте варто бути наскільки можливо точним щодо неминучого недоліку точності у визначенні, яке ми шукаємо.

Очевидно, що знання є класом, підлеглим істинній вірі: будь-який приклад знання є прикладом істинної віри, але не навпаки. Дуже легко навести приклади істинної віри, яка не є знанням. Бувають випадки, коли людина дивиться на годинник, який стоїть, хоча й думає, що він іде, та дивиться на нього саме в той момент, коли він показує правильний час, ця людина набуває істинної віри стосовно часу дня, але не можна сказати, що вона набуває знання ...

Яку ознаку, окрім істинності, повинна мати віра для того, щоб вважатися знанням? Проста людина сказала б, що має бути надійне свідчення, здатне підтвердити віру. Із звичайного погляду це правильно для більшості випадків, в яких на практиці виникає сумнів, але як вичерпна відповідь на питання це пояснення не підходить. «Свідчення» впливає, з одного боку, із фактичних даних, які приймаються за безсумнівні, і, з іншого боку, з певних принципів, за допомогою яких з фактичних даних робляться висновки. Очевидно, що цей процес незадовільний, якщо ми знаємо фактичні дані та принципи висновку лише на основі свідчення, тому що в цьому разі ми потрапляємо в хибне коло або в нескінченний регрес. Ми маємо тому звернути нашу увагу на фактичні дані та принципи висновку. Ми можемо сказати, що знання складається, по-перше, із певних фактичних даних та певних принципів висновку, причому ані те, ані інше не потребує постійного свідчення, і,

по-друге, із всього того, що може стверджуватись за допомогою застосування принципів висновку до фактичних даних. За традицією вважається, що фактичні дані постачаються сприйняттю і пам'яттю, а принципи висновку є принципами дедуктивної та індуктивної логіки.

У цій традиційній доктрині багато незадовільного, але, я зрештою, зовсім не певний, що ми можемо тут дати дещо краще. По-перше, ця доктрина не дає змістовного визначення «пізнання» чи, в будь-якому випадку, дає не суто змістовне визначення; не зрозуміло, що є спільного між фактами сприйняття та принципами висновку. По-друге, дуже важко сказати, що є фактами сприйняття. По-третє, дедукція виявилась значно менш потужною, ніж це вважалось раніше; вона не дає нового знання, окрім нових форм слів для встановлення істин, у певному сенсі вже відомих. По-четверте, методи висновку, які можна назвати в широкому сенсі слова «індуктивними», ніколи не були задовільно сформульовані, а якщо навіть і були цілком правильно сформульовані, то надають своїм висновкам лише вірогідність; більше того, в будь-якій найбільш можливо точній формі вони не мають достатньої самоочевидності й мають, якщо взагалі мають, братися лише на віру, та й то тільки тому, що здаються неминучими для отримання висновків, які ми всі сприймаємо.

Є, загалом кажучи, три способи, які були запропоновані для того, щоб упоратись із труднощами у визначенні «пізнання». Перший, найстаріший, полягає в підкресленні поняття «самоочевидність». Другий полягає в усуненні розрізнення між посилками та висновками і в утвердженні, що пізнання полягає в когерентності всякого предмета віри. Третій і найрадикальніший, полягає у повному вигнанні поняття «пізнання» та в заміні його «вірою, що обіцяє успіх», де «успіх» може, ймовірно, трактуватися біологічно.

Ми, скоріш за все, дійшли висновку, що питання пізнання є питанням ступеня очевидності. Вища ступінь очевидності полягає у фактах сприйняття та в неспростуванні дуже простих доводів. Найближчий до них ступінь очевидності мають живі спогади. Коли які-небудь випадки віри існують кожний окремо в будь-якому ступені правдоподібності, вони стають більш правдоподібними, якщо пов'язуються в логічне ціле. Загальні принципи висновку, як дедуктивного, так і індуктивного, зазвичай менш очевидні, ніж багато їх прикладів, та психологічно ці принципи випливають із передбачення їх прикладів. Ближче до кінця цього дослідження я повернуся до визначення «пізнання» й намагатимусь надати більшу точність та розробленість наведеним вище визначенням. Разом із тим не будемо забувати, що питання: «Що ми маємо

на увазі під визначенням «пізнання»? – не є питанням, на яке можна дати більш визначену та недвозначну відповідь, ніж на питання: «Що ми маємо на увазі під поняттям «лисий»?»

Питання і завдання:

- 1. Яку ознаку, окрім істинності, на думку Б. Рассела, повинна мати віра для того, щоб вважатися знанням?*
- 2. Які труднощі, з точки зору Б. Рассела, виникають під час спроби дати чітке визначення тому, що ж таке «пізнання»?*

АРИСТОТЕЛЬ. ДРУГА АНАЛІТИКА

... Якщо немає чуттєвого сприйняття, то з необхідністю є відсутнім і будь-яке знання, якого не можна набути, якщо ми не навчаємося або через наведення, або через доведення. Доведення ж виходить із загального, наведення – з часткового; однак споглядати загальне не можна без опосередкування наведенням, бо і так зване абстрактне пізнається через наведення, а саме якщо хтось хоче показати, що певні притаманні кожному роду властивості хоча і не існують окремо, але можуть розглядатися відокремлено одне від одного, оскільки кожне з них є чимось визначеним. Але отримати умовивід шляхом наведення не можна тим, хто позбавлений чуттєвого сприйняття, бо чуттєве сприйняття спрямоване на одиничне, адже інакше отримати про нього знання неможливо. І справді, як знання одиничного за посередництвом загального є неможливим без наведення, так і знання його через наведення є неможливим без чуттєвого сприйняття.

... Доведення загального досягається розумом, часткового ж обмежене чуттєвим сприйняттям.

... Доведення загального є кращим за доведення часткового ... А що доведення твердження є кращим за доведення заперечення, є зрозумілим з такого. За інших рівних умов те доведення повинно бути кращим, яке виходить з меншої кількості постулатів, чи припущень, чи засновків. І дійсно, якщо засновки однаково є відомими, то пізнання швидше досягнемо за посередництвом тих, яких менше саме цьому надають перевагу. Основа ж положення, що кращим є те доведення, що виходить з меншої кількості засновників, є загальним.

... Чуттєве сприйняття не дає знання для доведення. Бо хоча чуттєве сприйняття є сприйняттям певної властивості, а не просто певного чогось, однак з необхідністю сприймається визначене щось десь і тепер. Загальне ж і те, що міститься у всіх предметах даного виду, сприймати

чуттями неможливо, бо воно не є визначеним чимось і існує не тільки тепер, інакше воно не було б загальним. А загальним ми називаємо те, що є завжди і всюди. А оскільки доведення стосуються загального, загальне ж не можна сприймати чуттями, то очевидно, що за допомогою чуттєвого сприйняття немає знання для доведення. Але зрозуміло, що, навіть якби і можна було сприймати чуттями, що трикутник має кути, що в сукупності дорівнюють двом прямим, ми все одно шукали б доведення цього, а не знали б уже того, як твердить Протагор. Бо чуттями з необхідністю сприймається одиничне, те, що вимагає доведення, є пізнання загального. Тому, якщо ми, перебуваючи на Місяці, бачили б, що Земля затуляє Сонце, то ми ще не знали б причини затемнення. Бо ми сприймали чуттями, що в даний час відбувається затемнення, але не сприймали б, чому воно взагалі відбувається, так як чуттєве сприйняття не має своїм предметом загальне. Однак з окремого спостереження цього ми, виявивши загальне, мали б доведення, бо з численного повторення одиничного стає явним загальне; а загальне цінне саме тому, що воно виявляє причину. Тому в такого роду випадках, коли причина криється в чомусь іншому, знання загального є більш цінним, ніж чуттєві сприйняття і мислення.

Питання і завдання:

- 1. Яким шляхом, згідно з Аристотелем, відбувається пізнання загального та часткового?*
- 2. Яку роль, на думку Аристотеля, відіграє знання загального у процесі пізнання?*

ЕНГЕЛЬС Ф. АНТИ-ДЮРИНГ. ВІДДІЛ І. ФІЛОСОФІЯ

... Чи є суверенним людське мислення? Перш ніж відповісти «так» або «ні», ми повинні визначити, що таке людське мислення. Чи є це мислення окремої одиничної людини? Ні. Але воно існує лише як індивідуальне мислення багатьох мільярдів минулих, теперішніх і майбутніх людей. Отже, якщо я говорю, що ... мислення всіх цих людей, включаючи і майбутніх, є суверенним, тобто що воно в змозі пізнати існуючий світ, ... то я висловлюю щось досить банальне і до того ж досить безплідне. Тому що самим цінним результатом подібного висловлювання було б лише те, що воно налаштувало б нас у край недовірливо до нашого нинішнього пізнання, тому що ми, цілком ймовірно, знаходимося ще майже на самому початку людської історії, і покоління, яким доведеться виправляти нас, будуть, треба думати, набагато більш числен-

ними від тих поколінь, пізнання яких ми маємо можливість виправляти тепер, ставлячись до них дуже часто зверхньо.

... Суверенність мислення реалізується в ряді людей, що мислять надзвичайно несуверенно; пізнання, що має безумовне право на істину, – у ряді відносних хибних думок; ні те, ні інше не може бути здійснене цілком інакше ніж за умови нескінченної тривалості життя людства.

Ми маємо тут ... протиріччя ... між характером людського мислення, що представляється нам у силу необхідності абсолютним, і здійсненням його в окремих людях, які мислять лише обмежено. Це протиріччя може бути розв'язане тільки в нескінченному поступальному русі, у такому ряді послідовних людських поколінь, який, для нас принаймні, на практиці нескінченний. У цьому смислі людське мислення настільки ж суверенне, як і несуверенне, і його здатність пізнання настільки ж необмежена, як обмежена. Суверенне і необмежене за своєю природою, покликанням, можливістю історично кінцевої мети; несуверенне й обмежене за окремою реалізацією в той чи інший момент дійсності.

Точно так ж справа і з вічними істинами. Якби людство прийшло колись до того, щоб оперувати одними тільки вічними істинами – результатами мислення, що мають суверенне значення і безумовне право на істину, то воно дійшло б до тієї точки, де нескінченність інтелектуального світу виявилася б реально і потенційно вичерпаною і тим самим здійснилося б горезвісне чудо поліченої незліченності.

Але ж існують істини, настільки твердо встановлені, що всякий сумнів у них представляється нам рівнозначним божевіллям? Наприклад, що двічі два дорівнює чотирьом, що сума кутів трикутника дорівнює двом прямим, що Париж знаходиться у Франції, що людина без їжі вмирає з голоду тощо? Виходить, існують усе-таки вічні істини, остаточні істини в останній інстанції?

Звичайно. Всю сферу пізнання ми можемо ... розділити на три великих відділи. Перший охоплює всі науки про неживу природу, що піддаються у більшій чи меншій мірі математичній обробці; такі: математика, астрономія, механіка, фізика, хімія. Якщо комусь приємно застосовувати великі слова до дуже простих речей, то можна сказати, що деякі результати цих наук являють собою вічні істини, остаточні істини в останній інстанції, чому ці науки і були названі точними. Однак далеко не всі результати цих наук мають такий характер ... Остаточні істини в останній інстанції стають тут з часом дивно рідкими.

... До другого класу наук належать науки, що вивчають живі організми. У цій області панує таке розмаїття взаємовідносин причинних

зв'язків, що не тільки кожне вирішене питання піднімає величезну безліч нових питань, але і кожне окреме питання може вирішуватися в більшості випадків тільки частинами, шляхом ряду досліджень, що потребують цілих сторіч. При цьому потреба в систематизації досліджуваних зв'язків постійно змушує нас до того, щоб оточувати остаточні істини в останній інстанції густим лісом гіпотез ...

Але ще гірше справа з вічними істинами в третій історичній групі наук, що вивчає, у їхній історичній наступності і сучасному стані, умови життя людей, суспільні відносини, правові та державні форми з їхньою ідеальною надбудовою у вигляді релігії, мистецтва тощо ... Тому, хто тут поженеться за остаточними істинами в останній інстанції, за справжніми, узагалі незмінними істинами, той мало чим розживеться, – хіба лише банальностями ... на кшталт того, що люди, загалом, не можуть жити не працюючи, що вони дотепер здебільшого поділялися на пануючих і поневолених, що Наполеон помер 5 травня 1821 року тощо ...

Питання і завдання:

- 1. Охарактеризуйте погляди Ф. Енгельса на суперечливий характер людського пізнання.***
- 2. Що являють собою вічні істини?***
- 3. Як, за Ф. Енгельсом, постає проблема досягнення абсолютної істини у різних сферах пізнання?***

Зміст

Передмова	3
Модуль I. Історичні типи філософії	5
Тема 1. Філософія, її предмет і роль в житті людини та суспільства	5
Тема 2. Антична філософія, її космоцентрична спрямованість.	23
Тема 3. Філософія середньовіччя та доби відродження	35
Тема 4. Філософія нового часу	45
Тема 5. Філософська думка в Україні в контексті світової філософії.	60
Тема 6. Тенденції розвитку сучасної світової філософії.	65
Модуль II. Основні проблеми філософії	81
Тема 7. Філософський зміст проблеми БУТТЯ. діалектика буття	81
Тема 8. Людина та її буття як предмет філософського осмислення.	84
тема 9. Етичні виміри буття особистості	98
Тема 10. Суспільство та його філософський аналіз	115
Модуль III. Проблеми гносеології та теоретико-методологічні засади логічного мислення.	128
Тема 11. Гносеологія. основний зміст пізнавальної діяльності.	128

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Симоненко Сергій Петрович
Сулим Олексій Володимирович
Шмиголь Михайло Федорович
Щубелка Наталя Володимирівна
Юшкевич Юлія Сергіївна

ПРАКТИКУМ З ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ»

ДЛЯ СТУДЕНТІВ І КУРСУ
ВСІХ ФОРМ НАВЧАННЯ ВСІХ
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

ЧАСТИНА II

Відповідальний за випуск **М. Ф. Шмиголь**

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 15.05.2017. Формат 60x84¹/₁₆.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 8,5. Тираж 300 прим.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.